

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ παρὸν βιβλίον βασίζεται σὲ τρεῖς ἀπὸ τις ἕξι Διαλέξεις Sather τὶς ὁποῖες εἶχα τὴν τιμὴ νὰ δώσω τὴν ἀνοιξή τοῦ 2013. Οἱ τρεῖς αὐτὲς διαλέξεις συγκροτοῦν τὸν πυρήνα τῶν Κεφαλαίων 2 καὶ 3, καθὼς καὶ τοῦ Παραρτήματος Η τοῦ βιβλίου. Οἱ διαλέξεις, σκοπὸς τῶν ὁποίων ἦταν νὰ γίνουν προσιτές, ἐμπλουτίστηκαν ὥστε νὰ ἀποτελέσουν ἕνα κάπως περίπλοκο ἐγχειρίδιο, καὶ εἶμαι εὐγνώμων στὴν ἐπιτροπὴ τῶν Διαλέξεων Sather καὶ στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο ποὺ ἀποδέχθηκαν νὰ προωθήσουν τὸ ὑβριδικὸ αὐτὸ ἔργο στὴ σειρὰ Sather Classical Series.

Σὲ κάθε πρόλογο τῶν βιβλίων τῆς σειρᾶς διαβάζει κανεὶς γιὰ τὴν παροιμιώδη φιλικότητα καὶ τὴ φιλοξενία μὲ τὴν ὁποία ἔγινε δεκτὸς ὁ ἐκάστοτε καθηγητῆς· θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναθέσει σὲ κάποιον μεταπτυχιακὸ φοιτητὴ ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ ρητορικὴ τὴν ἐργασία νὰ ἀνιχνεύσει πῶς ἐξελίσσονται οἱ παραλλαγές πάνω στὸ θέμα μὲ τὴν πάροδο τῶν χρόνων. Σὲ μιὰ στιγμὴ σχολῆς διερεύνησα τὶς ἀπαρχές του, καὶ ἀνακάλυψα ὅτι πρωτοεμφανίζεται στὸν τρίτο ἀπὸ τοὺς ἐκδοθέντες τόμους, τὸ *Herodotus* τοῦ T. R. Glover, τὸ 1924· τὸ βιβλίον αὐτό, γράφει ὁ Glover, «θὰ φέρνει στὸν νοῦ τὶς εὐχάριστες μέρες ποὺ πέρασα σὲ μιὰ κοινότητα δέκα χιλιάδων φοιτητῶν, μὲ ἄνδρες οἱ ὁποῖοι στοὺς δεσμοὺς τῶν συγγενικῶν σπουδῶν προσέθεσαν καὶ ἐκείνους μιᾶς ξεχωριστῆς εὐγένειας». Ἐπαναλαμβάνω καὶ ἐγὼ ὀλόθερμα καὶ ἐπαυξάνω τὶς παρατηρήσεις τοῦ Glover ἐκφράζοντας τὴν εὐγνωμοσύνη μου σὲ ἄνδρες καὶ γυναῖκες πού, πράγματι, στοὺς δεσμοὺς τῶν συγγενικῶν σπουδῶν προσέθεσαν καὶ ἐκείνους μιᾶς ξεχωριστῆς εὐγένειας· ἔτσι, ἐπιβεβαιώνω καὶ ἐγὼ κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ κλασικιστὲς ἐνίοτε ἔχουν τὶς ἀμφιβολίες τους, ὅτι κάποιον κοινὸν τόπον εἶναι κοινὸ γιὰτὶ εἶναι ἀληθινὸι. Ἐλπίζω νὰ μὴ θεωρηθεῖ προσβλητικὸ νὰ ξεχωρίσω ὡς ἀποδέκτες τῶν εὐχαριστιῶν μου τὸν ἐκλιπόντα Tony Bulloch, τὴ Susanna Elm, τὸν Mark Griffith, τὸν Eric Gruen, τὸν Tony Long,

τὴν Emily Mackil, τὸν Donald Mastronade, τὸν Trevor Murphy, τὴν Kim Shelton, καὶ ἰδιαιτέρα τὸν John Ferrari, πρόεδρο τοῦ τμήματος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς μου, τὸν Ron καὶ τὴν Conny Stroud· ἀπὸ τοὺς ἐκτὸς τοῦ τμήματος, τὸν Robert Goldman καὶ τὸν Martin Schwartz· καὶ γιὰ τὴ σημαντικὴ πρακτικὴ συνδρομὴ της, τὴ Nancy Lichtenstein. Θυμᾶμαι μὲ στοργὴ τοὺς συμμετέχοντες στὸ μεταπτυχιακό μου σεμινάριο. Εἶμαι ἐπίσης ἰδιαιτέρα εὐγνώμων γιὰ τὴ θερμὴ τους φιλοξενία καὶ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις τους στοὺς οἰκοδεσπότες καὶ στὸ κοινὸ στίς διαλέξεις μου στὰ πανεπιστήμια Καλιφόρνια Ντέιβις, Λὸς Άντζελες καὶ Σάντα Μπάρμπαρα, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Σηάτλ, στὸ Στάνφορντ καὶ στὸ Γέιλ. Χρήσιμες συμβουλές γιὰ ἰδιαιτέρα προβλήματα μοῦ παρεῖχαν οἱ Jim Adams, John Baines, John Barton, John Healey, Charlotte Potts, Jo Quinn, Beth Richert, Richard Stoneman καὶ Elisabeth Tucker. Στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο, εὐχαριστῶ τὸν ἐπιμελητὴ μου Eric Schmidt, τὴ βοηθὸ του Maeve Cornell-Taylor καὶ τὴν ἐπιμελήτρια Cindy Fulton γιὰ τὴ φιλικὴ τους καθοδήγηση, καθὼς καὶ τὴ Marian Rogers γιὰ τὴ σχολαστικὴ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων. Εἶμαι ἐπίσης εὐγνώμων στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης γιὰ τὸ γεγονός ὅτι μοῦ παρέσχε τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια ὥστε νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ Μπέρκλυ, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἐστία ποῦ (μὲ δύο ἀπὸ τὰ κολέγια του, τὸ Oriel καὶ τὸ New) μοῦ παρέχει ἐδῶ καὶ σχεδὸν πενήντα χρόνια.

Ὄνόματα καὶ ἐπίθετα

Τὸν 3ο αἰώνα π.Χ. θεοὶ ποὺ ἔφεραν ἑλληνικὰ ὀνόματα λατρεύονταν ἀπὸ τὴν Ἰσπανία ὡς τὸ Ἀφγανιστάν. Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐξετάζει πτυχῆς αὐτῆς τῆς διασπορᾶς τῶν θεῶν. Ἰδιαιτέρη ἔμφαση δίνει στὰ ὀνόματα καὶ στὴν ὀνοματοδοσία, μίᾳ ἀπὸ τίς δύο κύριες ὄψεις (μαζὶ μὲ τὴν εἰκονογραφία) μὲ τίς ὁποῖες ἀποκαλύπτεται σ' ἐμᾶς αὐτῇ ἡ διάχυση. Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια θὰ διερευνήσουμε πῶς ἐξελίχθηκαν ἐκτὸς τῆς γηραιᾶς Ἑλλάδας καὶ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι ἀπευθύνονταν στοὺς θεοὺς καὶ ἀναφέρονταν σὲ αὐτοὺς στὰ ἑλληνικά, δύο διαδικασίες ποὺ δύσκολα μποροῦν νὰ διαχωριστοῦν. Πρῶτα ὅμως χρειάζεται νὰ ἐξετάσουμε τίς πρακτικῆς ὀνοματοδοσίας κατὰ τὴν περίοδο ποὺ αὐτὲς παρέμεναν σχετικὰ ἀνεπηρέαστες ἀπὸ μιὰ τέτοια ἐξωτερικὴ ἐπαφή. Ἡ ἀπομόνωση δὲν ἦταν ἀπόλυτη, διότι πάντοτε ὑπῆρχαν ἐπαφές, ὅταν ὅμως ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐξαπλώθηκε καὶ οἱ μὴ ἑλληνικοὶ θεοὶ ἔπρεπε νὰ κατονομαστοῦν στὰ ἑλληνικά, συντελέστηκε μιὰ πραγματικὴ ἀλλαγὴ. Τὸ παρὸν κεφάλαιο ἀποπειρᾶται νὰ σκιαγραφήσει τὸ status quo ante.

Ἡ προφανῆς ἀφετηρία εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν ἰδίων τῶν θεῶν, πρῶτα ὅμως πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὴν κάπως περίπλοκη ἔννοια τῆς «ὀνοματοδοσίας τῶν θεῶν». Ὅταν μελετᾶ κανεὶς τὰ θεωνύμια, χρειάζεται, κατ' ἐλάχιστον, νὰ διακρίνει τοὺς τρόπους ἀναφορᾶς στοὺς θεοὺς ἀπὸ τοὺς τρόπους προσφώνησής τους.¹ Ἡ εὐθεία προσφώνηση ἐκφράζει σεβασμὸ καὶ ἐπιθυμία συμφιλίωσης, συχνὰ σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ· μπορεῖ νὰ συνεπάγεται τὴν ἀποφυγὴ τῆς χρήσης κυρίων ὀνομάτων καὶ τὴν ἐπιλογὴ σεβαστῶν τίτλων ἢ τουλάχιστον τὴν προσθήκη τέτοιων τίτλων. Συχνὰ ὅμως ἦταν ἀναγκαῖο νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς σὲ τρίτο πρόσωπο στοὺς θεοὺς, συνήθως σὲ σχέση

¹ Βλ. Dickey, *Greek Forms of Address*, σ. 9–12, «Lexical versus Address Meaning»· γιὰ τὴν προσφώνηση καθ' ἑαυτὴν, βλ. F. Braun, *Terms of Address*, Βερολίνο 1988.

μὲ τὰ ἱερὰ ἢ τὴν ἰδιοκτησίᾳ ἢ τοὺς ἱερεῖς τους, μὲ τρόπο λιγότερο φορτισμένο ἀλλὰ ἀκριβή. Ἡ ἀνάθεση² βρίσκεται ἴσως στὸ μέσο μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο ἐπιπέδων ὕφους: πρόκειται γιὰ μιὰ ἄμεση προσφώνηση πρὸς τὸν θεό, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἐπιδιώκεται συνάμα νὰ ταυτοποιηθεῖ μὲ ἀκριβεία τὸ ἀντικείμενο τῆς προσφώνησης. Μορφές ὀνοματοδοσίας πού ἐκφράζουν σεβασμὸ εἶναι δυνατὸν νὰ ξεπεράσουν τὰ ὅρια τῆς ἄμεσης προσφώνησης καὶ νὰ ἀποκτήσουν χαρακτήρα ἀναφορικῆς ὀνοματοδοσίας: σὲ πολλοὺς ἀρχαίους πολιτισμοὺς τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἢ ἀποφυγὴ τοῦ καθιερωμένου ὀνόματος τοῦ θεοῦ μὲ χρῆση περιφράσεων ἐμφανίζεται σὲ ὅλα τὰ πλαίσια, ὄχι μόνο σὲ προσευχές, μὲ ἀποτέλεσμα, γιὰ παράδειγμα, νὰ μὴν εἴμαστε βέβαιοι ποιοῦ μπορεῖ νὰ ἦταν τὸ πραγματικὸ ὄνομα — ἂν ὄντως εἶχε ἓνα τέτοιο ὄνομα — τῆς μορφῆς πού ἀναφέρεται ὡς «ἡ Κυρία τῆς Βύβλου».³ Στὴν Ἑλλάδα βρισκόμε ἀρισμένους εὐφημισμοὺς πού ἐφαρμόζονται παρόμοια σχεδὸν χωρὶς ἐξαιρέση: ἡ θυγατέρα τῆς Δήμητρας, ἢ Περσεφόνη, εἶναι ἡ Κόρη, «Παρθένος», σὲ καταλόγους ἀναθημάτων καὶ ἱερῶν σκευῶν ὅπως καὶ σὲ ἐπικλήσεις,⁴ καὶ κάποιοι θεοὶ τῶν μυστηρίων ἀναφέρονται πάντοτε μὲ τὴν προσωνομία τους καὶ ὄχι μὲ τὸ ὄνομά τους.

Ἄλλη διάκριση εἶναι αὐτὴ μεταξὺ πεζοῦ καὶ ἔμμετρου λόγου. Στὴν ποίηση δίνονται στοὺς θεοὺς πολλὰ ἐπίθετα, ὄχι ὅμως καὶ στὴ λατρεία· ὑπάρχουν ἐπίσης περιπτώσεις ὅπως ἐκεῖνη τοῦ Ἀγεσίλας / Ἀγησίλαος («ἡγέτης τοῦ λαοῦ»), ὀνόματος ἐναλλακτικοῦ, πιθανῶς

² Ἡ ἀνάθεση ἢ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή συνοδεύει τὸ ἀντικείμενο πού ἀνατίθεται στὸν ἢ στοὺς θεοὺς πληροφορώντας μας γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτη καὶ τοῦ θεοῦ, καὶ ἐνίοτε γιὰ τὸ ἀντικείμενο καὶ τὴν αἰτία τῆς ἀνάθεσης». βλ. Σ. Ἀνεζίρη (ἐπιμ.), *Ἀνθολόγιο. Ἐπιλογὴ ἐπιγραφῶν καὶ παύρων τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου. Κείμενα, μετάφραση, σχολιασμός*, Ἀθήνα 2017, σ. 143. (Σ.τ.ε.)

³ Π.χ. *KAI* 10· γιὰ μορφές μὲ τίς ὁποῖες ἐξομοιώθηκε ἢ «Κυρία τῆς Βύβλου», βλ. Bonnet, *Enfants de Cadmos*, σ. 168.

⁴ Ἔτσι, π.χ., στὸ *IG* II² 1424a.241 καὶ ἐπανειλημμένα· ἢ ἀπόδοση τῶν ἰδίων ἀντικειμένων πού καταχωρίζονται ἐκεῖ στὴ Δήμητρα καὶ Φερρεφάτταν (ἀττικὴ παραλλαγὴ τοῦ Περσεφόνη) ([Δήμη]τρος καὶ Φερρεφ[άτ]της [ύδρ]ιαί...) στὸ *IG* II² 1437.58 ἀποτελεῖ σπάνια ἐξαιρέση. Γιὰ τὸ ὄνομα Κόρη ἀντὶ τοῦ Περσεφόνη, βλ. K. Clinton, *OpAth* 16 (1986), σ. 44· γιὰ ἐξαιρέσεις, βλ. R. Parker, *Greece and Rome* 38 (1991), σ. 15 σημ. 22. *Ko-wa*: τὸ Κόρη στὴ μυκηναϊκὴ διαμφισβητεῖται: Rougemont, «Noms des dieux en linéaire B», σ. 332.

εὐφημιστικοῦ, γιὰ τὸν Ἄδη, ποὺ εἶχε μακρὰ παράδοση στὴν ποίηση,⁵ ἀλλὰ δὲν μαρτυρεῖται στὸν πεζὸ λόγο. Ἐδῶ δὲν ἔχουμε μιὰ διάκριση μεταξὺ («λογοτεχνίας») καὶ («πραγματικῆς πίστης»), διότι, γιὰ παράδειγμα, ἡ περιφραστικὴ τάση τὴν ὁποία ἐνέχει τὸ Ἀγησίλαος εἶναι σίγουρα ἔκφραση θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ διαφορὰ ἐπιπέδου ὕφους, ἀνάμεσα ἀφενὸς στὴ γλώσσα τὴν ὁποία θὰ καταλάβαινε καὶ στὴν ὁποία θὰ ἀποκρινόταν ἕνας ἀπλὸς Ἑλληνας καὶ ἀφετέρου σὲ ἐκείνη τὴν ὁποία ὄντως θὰ χρησιμοποιοῦσε.

Οἱ θεοὶ εἶχαν κατὰ κανόνα ἕνα ὄνομα. Ἦταν τιμητικὸ γιὰ ἕναν θεὸ νὰ εἶναι («πολυώνυμος»), αὐτὸ ὅμως σημαίνει στὴν πραγματικότητά ὅτι ἦταν («πολυεπίθετος»)· τὰ πολλαπλὰ ἐναλλακτικὰ ὀνόματα τῶν ἀκκαδικῶν θεῶν δὲν ἔχουν ἑλληνικὸ ἀντίστοιχο. Τὰ Φοῖβος καὶ Παλλὰς δὲν εἶναι τόσο ἐναλλακτικὰ ὅσο συμπληρωματικὰ ὀνόματα γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ, καὶ χρησιμοποιοῦνται τακτικὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ κύριο ὄνομα.⁶ Τὸ Κόρη δὲν εἶναι ἕνα δεύτερο, παρόμοιας ὑπόστασης, ὄνομα τῆς Περσεφόνης, ἀλλὰ, ὅπως μόλις σημειώσαμε, ἕνα εὐφημιστικὸ ἐναλλακτικὸ ὄνομα. Τὸ ἴδιο πιθανῶς ἰσχύει γιὰ τὸ Πλούτων (ποὺ παράγεται ἀπὸ τὸ πλοῦτος) ὡς ἐναλλακτικὸ ὄνομα τοῦ Ἄδη.

Σὲ ἀντίθεση μὲ κάποιους ἀρχαίους πολυθεϊσμοὺς ὅπου οἱ θεοὶ παίρνουν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τὶς λειτουργίες τους,⁷ τὰ ὀνόματα τῶν οἰκειῶν

⁵ Αἰσχ. ἀπ. 406 Radt· Καλλ. Ὑμνος 5.130· Παλατ. Ἀνθ. 7.545.4 (Ἡγήσιππος V στὸ Gow-Page, HE)· Νικ. ἀπ. 74.72· Suppl. Hell. 990.9· IC I.xxii.58.5· IC II.v.49.2. Βλ. καὶ Ἡσύχ. α 495, Ἀγήσανδρος· ὁ Αἰδης.

⁶ Διαφορετικὴ περίπτωση εἶναι τὰ ἐπίθετα ποὺ ἀντικαθιστοῦν θεωνύμια, εἰδικὰ στὴν ποίηση (π.χ. Ἐριούνιος ἀντὶ τοῦ Ἑρμῆς). Τὸ Δηῶ ἀντὶ τοῦ Δήμητρα εἶναι πιθανῶς παραλλαγή τοῦ ἴδιου ὀνόματος (γιὰ τὶς πιθανότητες, βλ. τὴ σημείωση τοῦ Richardson στὸ Hymn. Hom. Dem. 47).

⁷ S. A. Geller, στὸ *One God or Many?*, σ. 339: «Οἱ θεοὶ τῶν Χαναναίων φημίζονται γιὰ τὸ ὅτι εἶναι ὅ,τι λείπει τὸ ὄνομά τους· ἔτσι, ὁ θεὸς τοῦ θανάτου εἶναι ὁ Μότ, ποὺ σημαίνει “θάνατος”, καὶ ὁ θεὸς τῆς θάλασσας εἶναι ὁ Γιάμ, “θάλασσα”. Δὲν ἔχουν προσωπικὰ ὀνόματα διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ ὄνομα ποὺ δηλώνει τὸ πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἀντιπροσωπεύουν. Στὴ Φοινίκη, ἐπίσης, οἱ θεοὶ εἶναι ὅλοι πρᾶγματα· τὸ ὄνομα τοῦ πρᾶγματος εἶναι ὅ,τι εἶναι τὸ πρᾶγμα». Παρόμοιοι ἰσχυρισμοὶ γιὰ ἄλλους ἀρχαίους πολυθεϊσμοὺς ἀποτυγχάνουν νὰ διακρίνουν τὴν ἐτυμολογία ἀπὸ τὴ σημασιακὴ ἰσχύ ποὺ ἀποκτᾶ συνεχῶς ἕνα ὄνομα: ἀντιπαράβαλε τὸ S. Morenz, *Egyptian Religion*, ἀγγλ. μτφρ. A. Keep, Λονδίνο 1973, σ. 21 («Ὅλα σχεδὸν τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν μποροῦν νὰ μεταφραστοῦν, καὶ ὁ κανόνας εἶναι νὰ δηλώνουν ἕνα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς φύσης τους ἢ τῆς λειτουργίας

Ἰολύμπιων θεῶν καὶ θεαινῶν δὲν εἶναι σημασιολογικῶς διαφανῆ· κανεὶς δὲν φέρεי ἕνα ὁμιλοῦν, ἄμεσα ἐκφραστικὸ ὄνομα μὲ ἀπολύτως σαφῆ σημασία. Γὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων μορφῶν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Αἴγινα — πού σίγουρα ἢ εὐλογα εἶναι ἀνεξάρτητες θεῆς χωρὶς μυθολογικὲς συνδέσεις μὲ τὸν οἶκο τῶν Ἰολυμπίων ἀλλὰ πού, στὴ δική τους ἐμβέλεια, εἶναι ἐξίσου σημαντικὲς μὲ τοὺς ἄλλους θεοὺς— εἶναι τὸ ἴδιο σκοτεινά: Ἀλέα, Ὁρθαία, Ἀφαία, Μνία, Αὐξεσία.⁸ Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες προσπάθησαν νὰ νοηματοδοτήσουν τὰ ὀνόματα ὀρισμένων Ἰολυμπίων μέσω τῆς λαϊκῆς ἔτυμολογίας: στὴν Ἀφροδίτη ἄκουγαν τὸ ἀφρός, καὶ συσχέτισαν τὸ ὄνομα μὲ τὴ γέννηση τῆς θεᾶς ἀπὸ τὴ θάλασσα· τὸν Ἀπόλλωνα, θεὸ πού ἐνίοτε φέρνει τὸν θάνατο, τὸν συνέδεσαν μὲ τὸ ρῆμα ἀπόλλυμι, «καταστρέφω, ἀφανίζω»· ἡ Δήμητρα θὰ μποροῦσε νὰ ἀναλυθεῖ ὡς Γῆ μήτηρ, «μητέρα γῆ», ἐνῶ ἡ αἰτιατικὴ πτώση τοῦ Ζεὺς, Δία, δῆλωνε ὅτι τὰ περισσότερα στὸν κόσμος συντελοῦνταν διὰ («ἐξαιτίας») αὐτοῦ.⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης

τους») μὲ τὸ J. Baines, στὸ *One God or Many?*, σ. 29 («Ἐχει ἀφιερωθεῖ μεγάλη προσπάθεια στὴν ἔρευνα τῆς ἔτυμολογίας τῶν θεωνυμιῶν, ὅμως, ἐνῶ γιὰ ἕναν ἀριθμὸ μειζόνων θεοτήτων εἶναι δυνατὸν νὰ προταθεῖ, εὐλογα, ἡ προέλευση τοῦ ὀνοματός τους ἀπὸ οὐσιαστικὰ ἢ ἀπὸ τομεῖς δράσης, σὲ συγχρονικὴ προοπτικὴ κατέχουν τὰ δικὰ τους ἰδιαίτερα ὀνόματα, καὶ ἡ σφαῖρα τῆς δράσης τους δὲν περιορίζεται σὲ ὅ,τι τὰ ὀνόματα αὐτὰ πιθανῶς ὑπονοοῦν: μιὰ θεότητα ἔχει ὁπωσδήποτε περισσότερες ιδιότητες ἀπ' ὅσες μπορεῖ νὰ συμπεριλάβει ἡ σημασία ἐνὸς ὀνοματος»).

⁸ Παραθέτω τὰ ὀνόματα τῶν δύο τελευταίων ὅπως ἐμφανίζονται στὸν κατάλογο, τοῦ 5ου αἰῶνα, *IG IV*² 2.787, καὶ ὅχι ὡς *Δαμὴ καὶ Αὐξησίη* ὅπως στὴ γραμματεία (π.χ. Ἡρόδ. 5.82–83). Τύποι σὲ *Ἀξει-/Ἀξησι-* καὶ *Ἀξοσι-* μαρτυροῦνται ἐπίσης ὡς θεωνύμια ἢ σὲ σχετιζόμενα ἐπίθετα ἢ σὲ ὀνόματα μνηῶν (βλ. Polinskaya, *Local History*, σ. 274–278· ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀττικὴ *Δημήτηρ Ἀξησία* (*Agora XIX H 16*, 4ος αἰ. π.Χ.). Τὸ *Αὐξησίη* εἶναι συνήθως ἀποδεκτὸ ὡς ὁ κύριος τύπος καὶ ὡς ὁμιλοῦν ὄνομα, «Αὐτὴ πού αὐξάνει, πού ἀναπτύσσει» (ἔτσι, π.χ., Chantraine, *Dictionnaire étymologique*, λ. *αῖξω*)· ἡ Polinskaya ἐξετάζει τὴν πιθανότητα τὸ *Αὐξησία* νὰ ἀντιδιαστέλλεται μὲ κάποιον τύπο *Ἀξοσία* πού παράγεται ἀπὸ τὸ *αἰάνω* (ἔτσι Ἡσυχ., λ. *Ἀξήσια*, «ξεραίνω»), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκύπτει ἕνα ἀμφίπλευρο ζεῦγος θεοτήτων μὲ ἐκφραστικὰ ὀνόματα. Κλίνω ὡστόσο νὰ ἀποδεχθῶ ἕνα μοναδικὸ ὄνομα ὡς βᾶση τῶν τύπων σὲ *αῖξ-* καὶ *αῖξ-*. Ἄλλοι πιθανοὶ τοπικοὶ θεοί: *Φειλάτα*, *IG IX.I*³ 3.663· *Πρεινάτις*, *IG IX.I*³ 4.1730.

⁹ Ἀφροδίτη: Ἡσ. *Θεογ.* 197· θὰ μποροῦσε νὰ συνδεθεῖ καὶ μὲ τὸ *ἀφροσύνη*: *Εὐρ. Τρω.* 989–990. Ἀπόλλων: *Macr. Sat.* 1.17.9–10, ὁ ὁποῖος παραθέτει τὸν Ἀρχιλόχο ἀπ. 26.5–6· *Εὐρ. ἀπ.* 781.11–12 (*Φαέθων*). Δήμητρα: *Εὐρ. Βάκ.* 275–276, μὲ τὴ σημείωση τοῦ Dodds. Ζεὺς: *πιθ. Ἡσ. Ἔργ.* 3, καὶ, βεβαίως, τὰ χωρία πού

ἀναφέρεται ἀδιάφορα στὴ χρῆση τοῦ ὀνόματος «στὰ ἐγκώμια γιὰ τοὺς θεοὺς»: ἀναφέρεται μᾶλλον στὶς προσπάθειες νὰ προσδιοριστοῦν οἱ ἐξουσίες τῶν θεῶν ἀπὸ τὰ ὀνόματά τους.¹⁰ Αὐτὲς ὅμως εἶναι περιστασιακὲς ἐρμηνεῖες· σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ δὲν ἀποδίδεται αὐτομάτως ἓνα εὐκρινὲς περιεχόμενο. Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι τὰ εὐφημιστικὰ ὀνόματα ποὺ προαναφέραμε γιὰ τοὺς κυρίους τοῦ κάτω κόσμου, *Κόρη* καὶ *Πλούτων*, ἔχουν διαφανὲς περιεχόμενο, ἀλλὰ τὰ πραγματικὰ τοὺς ὀνόματα εἶναι σκοτεινά, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων θεῶν. Ὁ Ἥλιος, ἡ Γῆ/Γαῖα καὶ ἡ Ἑστία ἦταν ὄχι μόνο θεότητες ἀλλὰ καὶ φυσικὲς ὀντότητες, καὶ συνεπῶς εἶχαν ἐκφραστικὰ ὀνόματα, ἀλλὰ ἡ σημασία τους στὴ λατρεία δὲν ἦταν ιδιαίτερα μεγάλη. Ἡ μόνη μεῖζων μορφή μὲ διαφανὲς ὄνομα ἦταν ἡ *Μήτηρ* (Μητέρα), ἀλλὰ κι αὐτὴ ταυτιζόταν ὀρισμένες φορὲς μὲ τὴ *Ρέα* (ἢ *Κυβέλη*), ποὺ τὸ ὄνομά της ἦταν σκοτεινό. Οἱ περισσότεροι μεγάλοι ἥρωες εἶχαν κι ἐκεῖνοι ὀνόματα μὲ σκοτεινὸ περιεχόμενο, ὅπως ὁ *Θησεύς*, ὁ *Ἀχιλλεὺς* ἢ ὁ *Ἡρακλῆς*. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες διαχωρίζονται ἀπὸ τοὺς θνητοὺς, οἱ ὁποῖοι στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους τὸ τυπικὸ ἦταν νὰ φέρουν ὀνόματα ποὺ συνετίθεντο ἀπὸ λέξεις τοῦ τρέχοντος ἐλληνικοῦ λεξιλογίου καὶ ἐπομένως γίνονταν εὐκόλα κατανοητά. Πράγματι, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι θεωνύμια μὲ ἀναγνωρίσιμο περιεχόμενο ἀποσυνδέθηκαν ἀπὸ τὴν ἐτυμολογικὴ ἀρχὴ τους ὥστε νὰ γίνουν σκοτεινά.¹¹ Καί, μολονότι οἱ θνητοὶ ἔφεραν συνήθως θεοφόρα ὀνόματα ποὺ βασιζόνταν σὲ ἐκεῖνα μιᾶς μεγάλης ποικιλίας θεῶν, ποτὲ δὲν ἔφεραν, μὴ προσαρμοσμένα, ὀνόματα θεῶν (μὲ πιθανὴ ἐξαιρέση τὸ ὄνομα τῆς Ἀρτέμιδος) μέχρι

παραθέτει στὴ σχετικὴ σημείωσή του ὁ West. «Τὸ παλαιότερο ἀντικείμενο θεμελιώδους θεολογικοῦ στοχασμοῦ εἶναι, ὅπως ὅλα δείχνουν, τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ», B. Gladigow, «Götternamen und Name Gottes», στὸ H. v. Stietencron (ἐπιμ.), *Der Name Gottes*, Ντύσελντορφ 1975, σ. 13–32, στὴ σ. 24· γιὰ τὸν Ἡσίοδο, D. Arnould, *RÉG* 122 (2009), σ. 1–14· καὶ στοὺς πολὺ μεταγενέστερους Ὀρφικοὺς Ὕμνους, A. F. Morand, στὸ A. Bernabé κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Orfeo y el Orfismo: Nuevas perspectivas*, <www.cervantesvirtual.com>, σ. 157–176.

¹⁰ *Ρητ.* 2.23, 1400b19· βλ. Pernot, «Lieu du nom», σ. 30–34, μὲ παραδείγματα ὅπως τὰ λογοπαίγνια γιὰ τὴν Ἴσιδα καὶ τὸ ἴσος.

¹¹ Burkert, *Greek Religion*, σ. 182 (ἀλλὰ τὰ παραδείγματα βασιζόνται σὲ ἐτυμολογήσεις ποὺ δὲν εἶναι καθολικὰ ἀποδεκτές)· F. Graf, «Namen von Göttern im klassischen Altertum», στὸ *Namenforschung*, τόμ. 2, σ. 1823–1837, στὴ σ. 1826.

καὶ ἀρκετὰ ὄψιμους χρόνους, ἀκόμα κι ἂν ἡ διαφορὰ ἦταν μόνο ἓνα γράμμα (ὅπως στὸ *Διονύσιος*, ἀπὸ τὸ *Διόνυσος*).¹²

Ἐκφραστικὰ ὀνόματα ἐμφανίζονται σὲ ἓνα κατώτερο ἐπίπεδο στὴν ἱεραρχία τῶν θεῶν. Οἱ Νύμφες ἦταν μιὰ ομάδα ἀπὸ νεαρὲς παρθένες σὲ ἡλικία γάμου, καὶ πολλὲς θηλυκὲς μορφὲς αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου ἰσχύος ἔχουν διαφανῆ ὀνόματα: γιὰ παράδειγμα, οἱ *Πραξιδίκαι*, «αὐτὲς ποὺ ἐπιβάλλουν τὶς τιμωρίες», ἢ ἡ *Κουροτρόφος*, «ἡ τροφός», ποὺ ἄλλοτε ἐμφανίζεται ὡς ἐλάσσων ἀνεξάρτητη θεὰ καὶ ἄλλοτε ὡς ἐπίθετο κάποιας μείζονος μορφῆς. Μιὰ μικρὴ ομάδα λατρευτικῶν ἡρώων ἔχουν ἐπίσης ὀνόματα ποὺ δηλώνουν ιδιότητα: *Μάττων*, «*Ζυμωτής*», καὶ *Κεράων*, «*Μείκτης [τοῦ Οἴνου]*», ἥρωες-μάγειροι στὴ *Σπάρτη*. ὁ ἀττικὸς *Σωσίνεως*, ὁ «*Σωτήρας τῶν Πλοίων*»· ὁ θεσσαλικὸς *Πολιφύλαξ*, «*Φύλακας τῆς πόλεως*» (ποὺ τιμᾶται ἀπὸ ἀνθρώπους «*φύλακες τῆς πόλεως*»), κ.ἄ.¹³ Ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ πολὺ μεγάλη ομάδα μορφῶν ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὶς ὀνομάσουμε προσωποποιημένες ἀφαιρέσεις, ὅπως ὁ Ἔρω, «*Γενετήσια ἐπιθυμία*», ἢ *Φήμη*, ὁ *Φόβος* καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ὅρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρχαν μόνον ὡς σχήματα λόγου ἢ ὡς μορφὲς τῆς εἰκονογραφίας, ἐνῶ ἄλλοι ὄντως γίνονταν ἀποδέκτες

¹² Βλ. R. Parker, «Theophoric Names and the History of Greek Religion», στὸ S. Hornblower & E. Matthews (ἐπιμ.), *Greek Personal Names: Their Value as Evidence*, Ὁξφόρδη 2000, σ. 53–80, στίς σ. 57–59. Γνωρίζω ἀπὸ συζητήσεις ὅτι ἡ ἐκλιποῦσα Anna Morpurgo Davies ἀμφισβητοῦσε τὴν ἐρμηνεία τοῦ Masson, στὴν ὁποία βασιζόταν ἡ περίπτωση τοῦ ὀνόματος τῆς Ἀρτέμιδος ὡς ἐξαιρέσεως (μολονότι ἦταν μιὰ περίπτωση ἀρκετὰ σπάνια, διότι τὸ ὄνομα αὐτὸ δὲν τὸ ἔφεραν Ἑλληνίδες πολίτιδες [Σ.τ.έ.: κόρες πολιτῶν ποὺ μπορούσαν νὰ γεννήσουν μέλλοντες πολίτες]. Τὴ συχνότητα χρήσης τῶν ὀνομάτων *Διόνυσος*, *Σοῦχος*, *Σάραπις* καὶ Ἡλιος ὡς προσωπωνυμίων στὴν Αἴγυπτο περιορίζει δραστικὰ ὁ W. Clarysse, *ZPE* 186 (2013), σ. 259–266· βλ. καὶ G. Jennes, στὸ ἴδιο, σ. 267–269.

¹³ Πολέμων ἀπ. 40 Preller, στὸν Ἀθῆν. 2.9, 39C–D, ὅπου ἀναφέρονται ἐπίσης ὁ *Δειπνεὺς* ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα καὶ ὁ *Ἄκρατοπότης*, «αὐτὸς ποὺ πίνει ἄκρατο οἶνο», ἀπὸ τὴ *Μουνιχία*. *Σωσίνεως*: *SEG* XXXIII 147.50· *Πολιφύλαξ*: *SEG* XXVII 205. Σὲ ἄλλους ποὺ παρατίθενται ἀπὸ τὸν L. R. Farnell, *Greek Hero-Cults and Ideas of Immortality*, Ὁξφόρδη 1921, σ. 418–420, ἂς προστεθεῖ, γιὰ παράδειγμα, ὁ ἀττικὸς *Εὐδάνεμος*, ὁ «*Δαμαστής τοῦ Ἀνέμου*» (Ἄρρ. Ἄν. 3.16.8), ὁ *Καλαμίτης ἥρω*, ὁ «*Ἡρώας τοῦ Καλαμιοῦ*» (Δημ. *Περὶ τοῦ στεφάνου* 129· Clinton, *Myth and Cult*, σ. 106 σημ. 6: μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὸ στέλεχος τοῦ ἀναπτυσσόμενου δημητριακοῦ)· ὁ *Κναμίτης*, ὁ («*Ἡρώας*) τοῦ *Κουκιοῦ*)» (Παυσ. 1.37.4, ἂν καὶ ὁ Keams, *Heroes of Attica*, σ. 180, πιστεύει ὅτι πῆρε ἴσως τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴν παρακείμενη ἀγορὰ ὅπου πωλοῦνταν κουκιά)· ὁ *Ναύστολος* ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια, ὁ «*Ἀποστολέας τῶν Πλοίων*», *IG* XII.9.256.

λατρείας, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε σαφῆς διάκριση ἀνάμεσα στὶς δύο ομάδες: μιὰ προσωποποίηση ποὺ προηγουμένως ὑπῆρχε μόνο σὲ λεκτικὸ ἢ εἰκαστικὸ ἐπίπεδο μποροῦσε εὐκόλα νὰ περάσει στὴν ἄλλη πλευρὰ καὶ νὰ γίνεи ἀποδέκτης λατρείας. Ἀπὸ τὶς προσωποποιήσεις ποὺ ἦταν ἀποδέκτες λατρείας, πάρα πολλὲς συνδέονταν στενὰ μὲ μείζονες θεότητες τῶν ὁποίων τὶς δυνάμεις ἐκδήλωναν μὲ κάποιον τρόπο· αὐτὴ ἦταν ἡ περίπτωση τῶν δύο θεοτήτων ποὺ συνδέονταν μὲ τὴν Ἄφροδιτη, τῆς Πειθοῦς καὶ τοῦ Ἑρωτος, ὅπως καὶ τῆς Νίκης, ποὺ ἦταν συνδεδεμένη μὲ τὴν Ἄθηνᾶ. Ὅμως μιὰ μικρὴ ομάδα εἶχε ἀνεξάρτητη παρουσία στὴ λατρεία, κυρίως ἡ Νέμεσις, «ἡ δίκαιη ὀργή»¹⁴ ὑπῆρχαν ἐπίσης ομάδες ὅπως οἱ Χάριτες, οἱ Ὄρες (οἱ Ἐποχές) καὶ οἱ Μοῦσες, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ διαιρεθοῦν σὲ ἀτομικὲς μορφές, ἐκ τῶν ὁποίων καθεμία ἔφερε τὸ δικὸ της ὀμιλοῦν ὄνομα. Ὑπάρχει κι ἐδῶ μιὰ διαφορά, ἄλλου ὅμως εἶδους, ἀνάμεσα στὴν ὀνοματοδοσία τῶν ἀνθρώπων κι ἐκεῖνη τῶν θεῶν. Ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀνθρωπωνύμια εἶχαν σημασιολογικὸ περιεχόμενο, κανεῖς δὲν θὰ ἀνέμενε ἢ συμπεριφορὰ τοῦ Φιλοδήμου, «τοῦ Φίλου τοῦ Λαοῦ», νὰ διέπεται ἀπὸ τὸ ὄνομά του· θεωροῦμε ὅμως ὅτι ἓνας λατρευτῆς τοῦ Σωσίειω, τοῦ «Σωτήρα τῶν Πλοίων», θὰ ἀπευθυνόταν κανονικὰ σὲ αὐτὸν γιὰ νὰ κάνει ἀκριβῶς αὐτό, νὰ σώσει τὸ πλοῖο.¹⁵

Οἱ περισσότερες θεότητες τῶν Ἑλλήνων ἔχουν ὀνόματα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς τύπους: εἶναι εἴτε σκοτεινὰ ἢ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὶς δυνάμεις τους ἢ τὶς λειτουργίες τους. Ἐνας μικρὸς ἀριθμὸς —συνηθέστερα θεὸς παρὰ θεοὶ— ἀναφέρονται συνήθως μὲ τίτλους ἢ κάποιου εἶδους ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ὀνόματος μὲ τίτλο ἴσως ἦταν κάποτε συνηθέστερη πρακτικὴ. Τὸ «Δέσποινα (Πότνια) τοῦ Λαβυρίνθου» εἶναι μία ἀπὸ τὶς πολυἀριθμες περιπτώσεις ὅπου στὴ μυκηναϊκὴ τὸ Πότνια χρησιμοποιεῖται ἀντὶ ὀνόματος (εἶναι ἀμφιλεγόμενο ἂν τὸ *Φάναξ* καὶ τὸ *Φάνασσα*,

¹⁴ Γιὰ ὅλα αὐτά, βλ. Parker, *Athenian Religion*, σ. 228–237.

¹⁵ Ὅμως τὸ ὄνομα δὲν εἶναι ἕνας ἀπολύτως ἀξιόπιστος ὁδηγὸς σὲ σχέση μὲ τὴν ιδιότητα: ὁ *Ἐννοστος*, «Καλὸς Γυρισμός», μαρτυρεῖται ἀπὸ λεξικογράφους (Ἡσύχ.· Φώτ. λ. *Ἐννοστος*) ὡς «δαίμων τοῦ μύλου», ἀλλὰ στὴν ἱστορία τοῦ ἥρωα Εὐνόστου ἀπὸ τὴν Τανάγρα, στὸ Πλούτ. *Αἴτ. Ἑλλ.*, 40, 300D–301A, δὲν παραμένει κανένα ἴχνος αὐτῆς τῆς λειτουργίας.

«Ἄρχοντας» καὶ «Κυρία»), χρησιμοποιοῦνται μὲ παρόμοιο τρόπο).¹⁶ Στὴν Πέργη τῆς Παμφυλίας ἡ θεὰ ποὺ ἀργότερα ἔγινε γνωστὴ ὡς Ἄρτεμις Περγαία ὀνοματίζεται σὲ παλαιότερα νομίσματα καὶ ἐπιγραφὰς ἀπλῶς ὡς «Ἄνασσα» τῆς Πέργης, ἐνῶ ἡ Ἀφροδίτη στὴν Κύπρο εἶναι ἀρχικὰ ἀπλῶς ἡ «Ἄνασσα» τῆς Πάφου ἢ τῶν Γολγῶν.¹⁷ Κάπως παρόμοια εἶναι ἡ ἀξιοπρόσεκτη προσφώνηση τοῦ Ἀλκαίου πιθανότατα πρὸς τὴν Ἥρα ὡς «δοξασμένη θεὰ τῆς Αἰολίας, πηγὴ τῶν πάντων» [*Αἰολίαν κυδαλίμαν θεόν/πάντων γενέθλαν*].¹⁸

Οἱ χρήσεις αὐτὲς ἀπαντοῦν εἴτε πολὺ πρόωμα εἴτε σὲ περιοχὲς στὶς παρυφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ὅπου ἴσως νὰ ἐπιβίωσαν παλαιότερες πρακτικὲς ὀνοματοδοσίας (μολονότι δὲν μποροῦν νὰ ἀποκλειστοῦν καὶ ἐξωτερικὲς ἐπιρροές). Ἀργότερα στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα βρισκόμε συχνὰ τίτλους ἢ ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς σὲ σχέση μὲ μυστηριακὲς λατρεῖες ἢ θεοὺς ποὺ ἐμπνέουν φόβο ἢ ποὺ μὲ κάποιον τρόπο ἀπαιτοῦν νὰ ἀναφέρεται κανεὶς σ' αὐτοὺς μὲ εὐφημισμούς.¹⁹ οἱ δύο παράγοντες, ἡ ἀπροθυμία νὰ κατονομαστοῦν εὐθέως θεοὶ τῶν μυστηρίων καὶ ὁ φόβος γιὰ τὸν κάτω κόσμο, συχνὰ συνέπιπταν, ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς θεοὺς τῆς Ἐλευσίνας. Ἡ Δέσποινα τῆς Λυκόσουρας, ἡ θεὰ ποὺ τιμοῦσαν περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς θεοὺς οἱ Ἀρκάδες

¹⁶ Βλ. Rougemont, «Noms des dieux en linéaire B», σ. 344–360· γιὰ τὸ *Φάναξ* καὶ τὸ *Φάνασσα*, βλ. J. T. Killen, στὸ Killen & A. M. Davies (ἐπιμ.), *Documents in Mycenaean Greek*, 3η ἔκδ. (Καίμπριτζ, ὑπὸ ἔκδοση).

¹⁷ *IPerge* 1· βλ. C. Brixhe, *Le Dialecte grec de Pamphylie: Documents et grammaire*, Παρίσι 1976, σ. 140, 160–161, καὶ τὸ κείμενο ἀρ. 3, στίχος 29· Brixhe, στὸ M. Fritz & S. Zeilfelder (ἐπιμ.), *Novalis Indogermanica*, Γκράτς 2002, σ. 50–58· γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν νομισμάτων, βλ. J. Nollé, *Chiron* 44 (2014), σ. 292. (Γιὰ μιὰ πιθανὴ παμφυλιακὴ θεὰ *Διφία*, βλ. Brixhe, *Dialecte grec*, σ. 139 στὸ κείμενο ἀρ. 3, στίχος 1.) Κύπρος: M. Egetmeyer, «“Sprechen sie Gølgisch?”», στὸ P. Carlier κ. ἄ., *Études mycéniennes* 2010, Πίζα/Ρώμη 2012, σ. 427–434.

¹⁸ Ἄπ. 129.6 Voigt· τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἥρα γίνεται σχεδὸν ξεκάθαρο ἀν ἀντιπαραβάλλουμε μὲ τὸ Ἄπ. 17 Voigt τῆς Σαφφοῦς· τὸ πόσο σημαντικὴ θεωροῦνταν ἡ θεὰ στὴ Λέσβο (βλ. D. L. Page, *Sappho and Alcaeus*, Ὁξφόρδη 1955, σ. 168) τὸ δείχνει τὸ νέο «τραγοῦδι τοῦ ἀδερφοῦ» τῆς Σαφφοῦς μὲ τὴν προσευχὴ ποὺ περιλαμβάνει στὴ «βασιλίσα Ἥρα» γιὰ σωτηρία στὴ θάλασσα (βλ. V. Pirenne-Delforge & G. Pironti, *ZPE* 191, 2014, σ. 27–31).

¹⁹ Στὸ Πλάτ. *Κρατ.* 403A τὸ *Πλούτων* προσδιορίζεται ὡς εὐφημισμὸς γιὰ τὸ *Ἄδης*, τὸ ὁποῖο προκαλοῦσε φόβο.

σύμφωνα με τὸν Παυσανία, προϊστάτο μυστηρίων.²⁰ Στὴν Ἄνδανία τῆς Μεσσηνίας καὶ στὸ Αἰγαῖο βρίσκουμε Μεγάλους Θεοὺς σὲ δικές τους μυστηριακές λατρεῖες. Μυστήρια τῶν Μεγάλων Θεαινῶν ὑπῆρχαν στὴν Ἀρκαδία,²¹ ἐνῶ οἱ Εὐμενίδες, οἱ «Φιλικές», ἦταν ἐκεῖνες ποῦ, ὅπως λέει ὁ Σοφοκλῆς, «τρέμουμε ἐμεῖς καὶ τ' ὄνομά τους νὰ προφέρουμε, περνοῦμε πλάι, δίχως κἄν νὰ ρίχνουμε ἐκεῖ τὸ βλέμμα μας, ἄφωνοι, ἄλαλοι, καὶ τὶς εὐχές κλειστὸ τὸ στόμα μας τὶς ἀναδεύει»: ἀποκαλοῦνταν ἐπίσης *Σεμναὶ Θεαὶ* («σεβάσμιες θεές»).²² Ἐνα ἱερὸ σὲ ἓναν λόφο στὸ Παλλάντιον τῆς Ἀρκαδίας, στὸ ὁποῖο «ἔπαιρναν ὄρκους γιὰ τὰ πιὸ σημαντικὰ ζητήματα» [*περὶ μεγίστων δὲ αὐτόθι καθεστῆκασιν οἱ ὄρκοι*], λέγεται πὼς ἀνῆκε ἀπλῶς στοὺς *Καθαρούς*, τοὺς ἀγνοῦς: ἡ μοναδική μας πηγὴ, ὁ Παυσανίας, λέει ὅτι «τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν αὐτῶν δὲν τὰ ξέρουν ἤ, ἂν τὰ ξέρουν, δὲν θέλουν νὰ τὰ κοινολογήσουν» (8.44.5–6).²³

Συχνὰ οἱ θεοὶ ποῦ προσφωνοῦνται μὲ τίτλους εἶχαν ὀνόματα ποῦ τὰ γνώριζαν οἱ λατρευτές τους (ὁ Παυσανίας ἀρνεῖται νὰ ἀναφέρει τὸ ἀληθινὸ ὄνομα τῆς Δέσποινας στοὺς μὴ μυημένους),²⁴ πάντοτε ὅμως ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ τάση νὰ μὴν χρησιμοποιοῦ κανεὶς εὐθέως τὸ ὄνομα ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ τέτοιες δυνάμεις. Μάλιστα οἱ Ἐρινύες/Εὐμενίδες

²⁰ *LSCG* 68· *SEG* XLI 332.7· Παυσ. 8.37.1–10· οἱ Ἀρκάδες πίστευαν ὅτι ἦταν θυγατέρα τῆς Δήμητρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνα (Παυσ. 8.37.9· βλ. 8.25.7, Θέλπουσα· 8.42.1, Φιγαλεία), συμβολικὰ ὅμως ὑπερίσχυε τῆς μητέρας της (Παυσ. 8.37.4, ἓνα ἔργο τοῦ Δαμοφῶντα ποῦ παρουσίαζε τὴ Δήμητρα νὰ κρατᾶ πυρσὸ καὶ τὴ Δέσποινα σκῆπτρο)· οἱ Δέσποιναι ἐπήκοοι στὸ *IG* V.2.525 (ἐποχὴ Ἀδριανού;) πρέπει νὰ εἶναι αὐτὴ καὶ ἡ Δήμητρα· ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ Δέσποινες στὴν Ὀλυμπία, Παυσ. 5.15.4, καὶ ἡ κοινὴ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Δέσποινας στὰ σύνορα Ἀρκαδίας καὶ Μεσσηνίας 8.35.2. Ἡ ἐπιγραφή *IG* V.2.524 εἶναι μιὰ ἀνάθεση ἀπὸ τὴ Λυκόσουρα ἀπὸ τὸν «βασιλεῖα Ἰούλιου Ἐπιφάνη Φιλόπαππο» στὴ Δέσποινα καὶ Σώτειρα [*βασιλεὺς Ἰούλιος Ἐπιφάνης Φιλόπαππος Δεσποίν[α] καὶ Σωτίρα δῶρον*]· ἡ Jost, *Arcadie*, σ. 335, ταυτίζει τὴ δεύτερη μὲ τὴν Ἀρτέμιδα.

²¹ Βλ. σ. 39 σημ. 58.

²² Σοφ. *OK* 129–133, μτφρ. Δ. Μαρωνίτης· Αἰσχ. *Εὐ.* 1041, μὲ σημείωση τοῦ A. Sommerstein.

²³ [Μτφρ. Ν. Παπαχατζῆ.] Γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα ποῦ πιθανῶς συνδέονται μὲ τὸ ἱερὸ, βλ. τὸ σχόλιο τῶν M. Moggi καὶ M. Osanna στὸ Παυσ. 8.44, στίς ἀράδες τους 35–46· γιὰ τὴ φύση τῶν θεῶν (ποῦ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἀνθρώπινης γνώσης), Jost, *Arcadie*, σ. 590–591.

²⁴ Παυσ. 8.37.9, μὲ σχόλια καὶ γιὰ τὴν Κόρη-Περσεφόνη· παρόμοια καὶ στὴ Θέλπουσα, 8.25.7.

περιγράφονται από τὸν Εὐριπίδη ὡς «ἀνώνυμες θεές»), καὶ αὐτὸν προφανῶς τὸν βαθμὸ μὴδὲν τῆς κατονομασίας συναντοῦμε στὸ ἔλευσίνιο ζευγὸς «Θεὸς καὶ Θεὰ» (πιθανότατα Ἄδης καὶ Περσεφόνη).²⁵ Μεμονωμένοι θεοὶ μπορούσαν ἐπίσης νὰ εἶναι γνωστοὶ μὲ πολλὰς διαφορετικὲς περιφράσεις. Ἡ Ἄγνῃ θεὸς ποὺ ἐμφανίζεται σὲ ἕνα κατάδεσμο τοῦ 5ου αἰῶνα ἀπὸ τὸν Σελινοῦντα καθὼς καὶ σὲ ἕνα ἀττικὸ ἡμερολόγιο τοῦ 4ου αἰῶνα εἶναι πιθανῶς ἕνα ἄλλο ὄνομα τῆς Περσεφόνης (ἔχουμε ἤδη σημειώσει ὅτι ὀνομαζόταν ἐπίσης Κόρη καὶ ἀπλῶς Θεά). ἐμφανίζεται ἐπίσης σὲ ἀναθέσεις (στὴ βόρεια Ἑλλάδα) ὡς *Μουνογόνη* καὶ *Μουνογενή* («μονογενής») καθὼς καὶ ὡς *Νύμφη*, ἐνῶ ὁ σύζυγός της κατονομάζεται ὡς *Δεσπότης*, *Βασιλεύς*, *Κλύμενος* («Φημισμένος») (Παυσ. 2.35.9–10), καθὼς καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα ὀνόματα.²⁶ Ὁ κάτοικος τοῦ Κολωνοῦ κοντὰ στὴν Ἀθήνα στὸ ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ, ὅταν τὸν ρωτοῦν ποιοὶ εἶναι τὸ «σεμνὸ ὄνομα» ποὺ ἔχουν «οἱ δεινὲς θεές, κόρες τοῦ Σκότους καὶ τῆς Γῆς» ποὺ κατοικοῦν ἐκεῖ στὸ ἄλλος, ἀπαντᾷ: «... Εὐμενίδες, ποὺ τὰ πάντα βλέπουν· ἔτσι ὁ λαὸς τίς λέει ἐδῶ — μὰ σὲ ἄλλα μέρη προτιμοῦν διαφορετικὰ ὀνόματα» (OK 42–43).²⁷ ἔτσι,

²⁵ Ἀνώνυμες θεές: Εὐρ. *Ἰφ. Ταύρ.* 944 (δηλ. οἱ Ἐρινύες, ὅπως κατονομάζονται στοὺς στίχους 941, 963, 970). Εὐρ. ἀπ. 494.18: βλ. A. Henrichs, «Anonymity and Polarity: Unknown Gods and Nameless Altars at the Areopagos», *Illinois Classical Studies* 19 (1994), σ. 27–58, στή σ. 37. Διαφορετικοὶ εἶναι οἱ περίφημοι ἄγνωστοὶ θεοί, ποὺ εὐφρέστατα μοναδοποιοῦνται σὲ ἕνα «ἄγνωστο θεὸ» ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῶν *Πράξεων τῶν Ἀποστόλων* 17.22–23 (σημ. 37): βλ. Henrichs, σ. 29–35. «Θεὸς καὶ Θεά»: βλ. Parker, *Polytheism and Society*, σ. 335–336.

²⁶ Ἄγνῃ θεός: IGDS 38· SEG LIV 214.23, 26· βλ. Παυσ. 4.33.4. *Μουνογόνη*, *Νύμφη*, *Δεσπότης*: βλ. Parker, «Theonyms in Northern Greece». Γιὰ τίς μυστηριώδεις *Τελέσσας* (*Τέλεσαι*), «Πλήρεις, Τέλειες, Αὐτὲς ποὺ ἀποπερατώνουν ἢ ποὺ ὀλοκληρώνουν;» τῆς Κυρήνης (*LSS* II 6.12), ἴσως τῆ *Δήμητρα* καὶ τὴν *Κόρη*, βλ. *ΒΕ* 2014, ἀρ. 538. *Βασιλεύς*: SEG LVII 405 (*Ὀλυμπία*). *Κλύμενος*: Λάσος ὁ Ἐρμιονεὺς ἀπ. 1, *PMG* 702, στὸν Ἀθῆν. 14, 624E–F· Καλλ. ἀπ. 285 μὲ σημ. τοῦ Pfeiffer ad loc.· Παυσ. 2.35.9–10· IG IV.686–691. *Τεμένιος*, «ποὺ ἀνήκει σὲ τέμενος», εἶναι πιθανῶς καὶ πάλι ὁ Ἄδης στὸ IG V.I.497, 589, 608. Γιὰ περισσότερους κατὰ κύριο λόγο ποιητικὸς τύπους γιὰ τὸν Ἄδη, βλ. E. Rohde, *Psyche*, μτφρ. W. B. Hillis, Λονδίνο 1925, σ. 183 σημ. 6. Δὲν θίγω ἐδῶ τὰ δύσκολα ζητήματα τοῦ Διὸς Χθονίου καὶ τοῦ (Διὸς) Εὐβουλέως. Ὅταν ἕνας Ἀθηναῖος στὸ Πλάτ. *Νόμ.* 796b ἀναφέρεται στὴν Ἀθηνᾶ χαρακτηρίζοντάς την ἢ δὲ *αἷ πού παρ' ἡμῖν κόρη καὶ δέσποινα*, φαίνεται πὼς συμπαραθέτει μὲ παιγνιώδη διάθεση ὄρους ἀντιφατικὸς καθ' ἑαυτοῦς, οἱ ὅποιοι κανονικὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ θεοὺς διαφορετικοὺς ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ.

²⁷ Ὁ στίχος 41, ὅπου ὁ Οἰδίπους μιλάει γιὰ τὸ σεμνὸν τοὺς ὄνομα, ὑπαινίσσεται ἕνα

ὁ τίτλος ἐν χρήσει θεωροῦνταν ἕνας τοπικὸς ἐναλλασσόμενος εὐφημισμὸς γιὰ ἕνα ἀδιαφοροποίητο περιεχόμενο. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ χρῆση τίτλων φαίνεται πὼς ἦταν δυνατὸν νὰ προκαλέσει ἀβεβαιότητα καὶ ποικιλομορφία ὅταν γινόταν προσπάθεια νὰ ταυτοποιηθεῖ ἡ θεία δύναμη: ὁ Πausanías αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος νὰ διευκρινίσει ὅτι ὁ Κλύμενος στὴν Ἑρμιόνη τῆς Ἀργολίδας εἶναι (πιθανῶς) ἕνας βασιλεὺς ὑπὸ γῆν, ὅχι ἕνας θνητὸς Ἀργεῖος, ἐνῶ στὴ μυστηριακὴ λατρεία στὴν Ἄνδανία, στὴ νότια Πελοπόννησο, τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀνάμεσα στὸν 10 αἰ. π.Χ. καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Πausanías, ἀλλάζει τὸ φύλο τῶν κύριων τιμώμενων θεοτήτων, καὶ ἀπὸ Μεγάλοι Θεοὶ γίνονται Μεγάλες Θεές, εἶναι ἕνας γρίφος ποὺ δὲν ἔχει λυθεῖ.²⁸

Γιὰ κάποιες ἄλλες θεότητες ποὺ εἶναι γνωστὲς μὲ κάποιον ἐπίθετο ἢ κάποιον τίτλο οἱ γνώσεις μας εἶναι πολὺ περιορισμένες καὶ δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δώσουμε βέβαιες ἐρμηνεῖες. Εἶναι γνωστὲς ἀρκετὲς διακριτὲς θεές ποὺ καλοῦνται Παρθένοι, μία ἀπὸ τὴ Χερσόνησο τῆς Ταυρίδας στὴ βόρεια ἀκτὴ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, μία ἀπὸ τὴ Λέρο καὶ τὶς γειτονικὲς περιοχὲς τῆς Καρίας, καὶ μία ποὺ μαρτυρεῖται σὲ μιὰ ζώνη τῆς βόρειας Ἑλλάδας ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν Ἥπειρο ὡς τὴ Νεάπολη (σύγχρονη Καβάλα) στὴ Θράκη.²⁹ Ὁ τίτλος μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνας εὐφημισμὸς — μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, τουλάχιστον, ἢ Παρθένος τῆς Χερσονήσου εἶχε ἀρνητικὴ φήμη, καθὼς ἦταν ὑποτιθέμενη

ἀπὸ τὰ διαφορετικὰ τους ὀνόματα, *Σεμναί*.

²⁸ Πaus. 2.35.9· ἀλλαγὴ τοῦ φύλου: σ. 243 σημ. 56 στὸ παρὸν βιβλίον.

²⁹ Χερσόνησος: Ἡρόδ. 4.103.1–2 (ὁ Ἡρόδ. λέει ὅτι οἱ γηγενεῖς τὴν ταύτιζαν μὲ τὴν Ἰφιγένεια). *IOSPE I*² εὐρετήριο σ. 553, λ. *Παρθένος*: σημ. κυρ. *IOSPE I*² 352.23 (*Syll.*³ 352): ἁ διὰ παντὸς *Χερσονασιτῶν προστατοῦσα [Πα]ρθένος*, *IOSPE I*² 344 = *FGrH* 807 T 1 (οἱ ἐπιφάνειαι τῆς)· στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους γίνεται θεὰ βασίλισσα *Παρθένος* (*IOSPE I*² εὐρετήριο σ. 553, πρῶτα στὸν ἀρ. 359.20–21, προφανῶς ἐπειδὴ τὴν ἐπικαλοῦνταν συχνὰ κατὰ τὴν ἄσκηση τοῦ ἀξιώματος τοῦ βασιλέως: *IOSPE I*² εὐρετήριο σ. 552, λ. *βασιλεύουσα Παρθένος*)· Στράβ. 7.4.2, 308 (περιγράφεται ὡς *δαίμων τις*!). Λέρος: *ASAtene* ν.σ. 25–26 (1963–1964), σ. 304–310, ἀρ. 2–5· Κλύτος ὁ Μιλήσιος, *FGrH* 490 ἀπ. 1 στὸν Ἀθήν. 14, 655C (ἐρμηνεύεται ὡς Ἄρτεμις στὸ Ἄντ. Λιβ. 2.6 καὶ *FGrH* 475 ἀπ. 2), *IG* XII.3.440 (ἀφιέρωση στὴν Παρθένο Λερία, ἀπὸ τὴ Θήρα). Ἀλικαρνασσός: *SEG* XLIII 713.2· *SGDI* 5733· βλ. κ. Διόδ. 5.62.4 (Βύβασσος). Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Σωσιβίου σὲ ἕνα ἐγκώμιον πρὸς τὴν Παρθένο στὴ Σπάρτη εἶναι μεμονωμένο: *FGrH* 595 ἀπ. 6 στὸν Ἀθήν. 646· ἡ *πάτριος ἀγνὴ Παρθένος* στὸ *IAssos* 26.20 (37 μ.Χ.) εἶναι πιθανῶς μεταγενέστερος προσδιορισμὸς γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ. Βόρεια Ἑλλάδα: Parker, «Theonyms in Northern Greece».

ἀποδέκτης ἀνθρωποθυσιῶν· ἴσως (καθὼς βρισκόμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα) νὰ ἀποδίδει ἓναν γηγενή ὄρο, ἢ νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ κατονομαστεῖ μιὰ ἀρχικὰ ἀνώνυμη θεά. Ἀπὸ τὴν περιφέρεια προέρχεται μιὰ ἄλλη ἀνώνυμη μορφή, ἡ *Πολυστέφανος* (θεά), ἡ ὁποία λατρευόταν σὲ μιὰ πηγὴ κοντὰ στὴν Μπουτέρα [Ἵομφάκη:] τῆς Σικελίας.³⁰ Ὁ Θεὸς *Μέγας*, ἢ ἴσως ὁ Θεὸς *Μέγας Ὀδησιτῶν*, γνωστὸς ἀπὸ ἐλληνιστικὰ νομίσματα τῆς Ὀδησοῦ στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἐπανεμφανίζεται σὲ μεταγενέστερες ἐπιγραφές ὡς Θεὸς *Μέγας Δερζέλας/Δαρζάλας*: πιθανῶς αὐτὸ τὸ ὄνομα εἶχε πάντα, ὅμως οἱ Ἕλληνες ἄποικοι προτιμοῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν περίφραση.³¹ Οἱ θεοὶ στὴν κυρίως Ἑλλάδα ποὺ προσφωνοῦνταν κατὰ κανόνα χωρὶς τὴ χρῆση κυρίου ὀνόματος ἦταν ἡ *Βασιλεία* («βασιλίσσα») στοὺς Ὀζολοὺς ἢ Ἐσπέριους Λοκροὺς (ὑπῆρχε ἐπίσης στὴν Ἀττικὴ ἢ *Βασίλη*, ποὺ ἦταν λιγότερο σημαντικὴ, καὶ ἦταν ἴσως εὐφημιστικὸ ὄνομα),³² καὶ στὴν Ἀττικὴ ἢ *Καλλίστη*, («ἡ Ὀμορφότερη»), ποὺ ἐνίοτε ἀποτελεῖ ζεῦγος μὲ τὴν Ἀρίστη.³³ Ὑπάρχουν ἐπίσης μεμονωμένες

³⁰ *SEG XVI 593*: ὅμως ἡ λατρεία της (ὡς *Πολυστέφανος Σώτειρα*) μαρτυρεῖται ἐπίσης ἀπὸ ἓναν οἰκιακὸ (:) βωμὸ ἀπὸ τὸν Ἀκράγαντα, *Kokalos 13* (1967), σ. 202–204 (*ThesCRA V* σ. 237, ἀρ. 528).

³¹ Βλ. Chiekova, *Pont gauche*, 179–200: γιὰ τὸν θεὸν *μέγαν* χωρὶς τὸ κύριο ὄνομα, περίφραση ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ χρησιμοποιεῖται στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, βλ. *IGB I² 150*, 186 *ter*· *III 1855*: γιὰ τὸ *Δαρζάλας* χωρὶς περίφραση, *IGB II 768* (πρβλ. *IGB II 770*: *Θεῶ ἐπικρῶ Δερζει...* [*Δερζις*]). Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ γενικὴ Ὀδησιτῶν τῶν νομισμάτων συνοδεύει τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ (ὅπως ὑποστηρίζει ἡ Chiekova) ἢ ἂν ἀπλῶς δηλώνει τὴν πόλη ποὺ ἐξέδωσε τὸ νόμισμα (Mihailov στὸ *IGB I²* σ. 92). Γιὰ τὴ μορφή αὐτὴ, πρβλ. σ. 243 σημ. 57 στὸ παρὸν βιβλίο.

³² *Βασιλεία*: βλ. Lerat, *Locriens de l'Ouest*, τόμ. 2, σ. 158–161, στὸ *IG IX.I² 3.659*, 685, 715, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι λατρευόταν στὴν κορυφὴ ἐνὸς λόφου καὶ ταυτιζόταν πιθανῶς μὲ τὴν Ἥρα (ἢ τὴν Ἀρτέμιδα)· γιὰ τὴν ἀττικὴ μορφή (ἢ μορφές) ποὺ συνδέεται (α) μὲ τὸν Νηλέα καὶ τὸν Κόδρο καὶ (β) μὲ τὸν Ζεῦξιππο, βλ. H. A. Shapiro, *ZPE* 63 (1986), σ. 134–136· Kearns, *Heroes of Attica*, σ. 151· βλ. καὶ μιὰ θεὰ Βασιλεία στὴ Θήρα (*IG XII.3.416*: 1ος π.Χ. ἢ μεταγενέστερο), ποὺ προφανῶς τιμᾶται σὲ δικό της ναό. Τὸ *Βασιλεία* εἶναι ἐπίσης (βλ. Lerat, *Locriens de l'Ouest*, τόμ. 2, σ. 158–161) ἐπιθετὸ τῆς Ἥρας (ὅπως στὸ νέο ποίημα τῆς Σαπφοῦς, *ZPE* 189, 2014, σ. 32–49), τῆς Περσεφόνης (:) (βλ. *SEG XLIV 910*, Μύλασα), τῆς Ἀφροδίτης καί, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο (βλ. Lerat, στὸ Ἡρόδ. 4.33.5), τῆς Ἀρτέμιδος. Γιὰ μιὰ ἐμφανῶς ἀνεξάρτητη Βασιλεία στὴν Ἰασό, βλ. M. Nafissi, *SCO* 61 (2015), σ. 123–124, ὁ ὁποῖος τὴ θεωρεῖ ὡς τὴ Μῆτέρα τῶν θεῶν.

³³ *Καλλίστη*: *IG II² 788–789*, 4665, 4667–4668 (ὅλες ἀναφέρουν μόνον τὸ *Καλλίστη*)· Παυσ. 1.29.2 (ὁ ὁποῖος προσθέτει τὸ *Ἀρίστη* καὶ προσδιορίζει τοὺς τίτλους ὡς

μνεῖες τῆς Καλῆς [᾽Ομορφης] Θεᾶς, τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ/τῶν Ἀγαθῶν Θεῶν, τῆς Ἀγαθῆς Θεᾶς (ἡ τελευταία σὲ μία περίπτωση πιθανῶς ταυτίζεται μὲ τὴν Καλλίστη).³⁴ Ὁ Ἀγαθὸς δαίμων, «Καλὴ Δύναμη», «Καλὸ Πεπρωμένο», ἐξελίχθηκε ἀπὸ μιὰ μορφὴ στὴν ὁποία γινόταν σπονδὴ στὰ συμπόσια σὲ δημοφιλὴ οἰκιακὸ θεὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Αἰγύπτου, καὶ συσχετιζόταν συχνὰ μὲ τὴν Ἀγαθὴ Τύχη, «Καλὴ Τύχη».³⁵ Ὁ τύπος Ἄνακε (δυϊκὸς ἀριθμὸς), ὁ τίτλος μὲ τὸν ὁποῖο ἦταν γνωστοὶ στὴν Ἀττικὴ καὶ στὸ Ἄργος οἱ Διόσκουροι (ἡ μορφὴς ποὺ εἶχαν ταυτιστεῖ μὲ αὐτούς), εἶναι ἓνα μυστηριῶδες ἀπολίθωμα: οἱ Ἑλλήνες πιθανῶς ἄκουγαν σ' αὐτὸν μιὰ παραλλαγὴ τοῦ Ἄνακτη («Κύριου», «Ἀρχοντες»), συνεπῶς τὸν περιέβαλλαν μὲ σεβασμό.³⁶

ἐπιθετα τῆς Ἀρτέμιδος)· ἡ στήλη IG II² 1298, ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὶς ἀναθέσεις 4665, 4667–4668, ἐπρόκειτο νὰ στηθεῖ σὲ ἓνα ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος. Βλ. καὶ σ. 40 σημ. 62 στὸ παρὸν βιβλίο γιὰ τὴν Ἀγεμόνη στὴ Λυκόσουρα καὶ στὴ Μεσσήνη.

³⁴ Καλὴ (᾽Ομορφη) θεὰ (μία στὴ Μακεδονία καὶ μία στὴν Ἀλεξάνδρεια): βλ. Parker, «Theonyms in Northern Greece». Ἀγαθοὶ θεοὶ (μαζὶ μὲ τὸν Δία Μελίχιο): IG IX.I² 3.693· πρβλ. Lerat, *Locriens de l'Ouest*, τόμ. 2, σ. 147–149. Ἀγαθὸς θεός: δύο ἀπὸ τὶς τεγεατικὲς αἰστάμενες στήλες) (Gaifman, *Aniconism*, σ. 211–222), IG V.2.60, 67 (βλ. καὶ 59, Ἀγαθὸς Δαίμων)· ἀφιερωματικὲς στήλες ἀπὸ τὴ Λάρισα, ἐνίοτε συνδεόμενες μὲ τὴν Ἀγαθὴ Τύχη: SEG XLIII 285 (2ος αἰ. μ.Χ. ;), XLV 618 (2ος αἰ. π.Χ. ;); Heinz, *Thessalische Votivstelen K 267*· IG IV² 1.394 (186 μ.Χ.), 406 (224 μ.Χ., ποὺ εἰκονίζει μιὰ γενειοφόρο μορφὴ νὰ κρατᾷ σκῆπτρο καὶ κέρασ τῆς Ἀμάθειας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο περνάει ἓνα φίδι: J. Harrison, *Themis*, Καίμπριτζ 1912, σ. 285, εἰκ. 75). Ἀγαθὴ θεά: IG II² 4589, Πειραιᾶς, περ. 300: ἡ θεὰ κρατᾷ ἓνα κέρασ τῆς Ἀμάθειας καὶ τὴν πλησιάζουν δύο λατρευτές, πάνω ἀπὸ τοὺς ὁποίους διακρίνεται ἓνα πόδι· SEG LVI 203 (3ος αἰ. π.Χ.), σύνοδος ἀφιερωμένη σ' αὐτὴν στὴν Ἀθήνα: πιθανῶς συνδέεται μὲ τὴν Καλλίστη: R. Parker, στὸ J. Dijkstra κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Myths, Martyrs, and Modernity*, Λέιντεν 2010, σ. 207–208. Οἱ ἀρσενικοὶ «ἄριστοι» (Ἀριστεῦσι, SEG XXIX 519, 1ος/2ος αἰ.) ποὺ λαμβάνουν μιὰ ἀφιέρωση στοὺς Γόνιους πρέπει νὰ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικοί.

³⁵ Βλ. F. Dunand, στὸ LIMC λ. Ἀγαθοδαίμων.

³⁶ B. Hemberg, *Anax, Anassa und Anakes als Götternamen unter besonderer Berücksichtigung der attischen Kulte*, Οὐπσάλα 1955. Σημείωσε καὶ τοὺς Ἄνακτες παῖδες στὴν Ἄμφισσα (Παυσ. 10.38.7), ποὺ, σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανία, ἄλλοι τοὺς ταυτίζουν μὲ τοὺς Διόσκουρους, ἄλλοι μὲ τοὺς Κουρῆτες καὶ ἄλλοι μὲ τοὺς Καβείρους. Ἀβέβαιο εἶναι ποιοὶ ἦταν οἱ Ἀνάκτορες τοῦ *Ieph* 719.8 (Trajanic) (Hemberg, στὸ ἴδιο, σ. 24). Τὸ ἴδιο σκοτεινοὶ εἶναι οἱ Θεοὶ Πρῶτοι τῆς ἐπιγραφῆς ID 2310, σημιτικοὶ κατὰ τὸν Plassart, Κάβειροι κατὰ τὸν Vallois (βλ. τὰ σχόλια στὸ ID ad loc.: μολονότι ὅμως οἱ Κάβειροι σίγουρα θεωροῦνταν πρωταρχικοὶ θεοί, ποτὲ δὲν ἔλαβαν αὐτὸ τὸν τίτλο)· ἡ πληροφορία τοῦ Παυσ. 8.31.3 ὅτι στὴ Μεγαλόπολη οἱ Ὠρες, ὁ Πᾶν καὶ ὁ Ἀπόλλων περιγράφονται σὲ ἓνα ἐπιγράμμα ὡς θεῶν τῶν

Ἡ ἐξήγηση αὐτῶν τῶν ἐκφράσεων μπορεῖ νὰ ποικίλλει ἀπὸ περίπτωση σὲ περίπτωση: εὐφημισμός· ἀντικατάσταση τοῦ θεωνυμίου ἀπὸ ἓνα τιμητικὸ συνοδευτικὸ ποὺ παγιώθηκε· ἔμφαση στὶς θεῖες ιδιότητες ποὺ εἶναι κατεξοχὴν ἐπιθυμητὲς σὲ μιὰ ιδιαίτερη περίπτωση («κάλλος»), στὶς προστάτιδες τῶν κοριτσιῶν· ἀγαθότητα, μὲ τὴν ἔννοια τῆς φιλικότητας πρὸς τὸν ἄνθρωπο)· ἀβεβαιότητα γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς θείας δύναμης στὴν ὁποία ἀπευθύνεται κανεὶς· στὴν περίπτωση τῶν Ἄνακε, συνήθης χρήση.

Μιὰ μικρότερη κατηγορία εἶναι αὐτὴ τῶν θεῶν ποὺ τὰ ὀνόματά τους δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστά, ὅπως μαρτυροῦν βωμοὶ ποὺ ἀπευθύνονται σὲ «ἄγνωστους θεοὺς», καὶ μὲ βάση τοὺς ὁποίους ὁ ἀπόστολος Παῦλος φαίνεται πὼς δημιούργησε τὸν δικό του βωμὸ τῷ ἀγνώστῳ θεῷ.³⁷

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟ ΟΝΟΜΑ

Στὴν ἀφήγηση, οἱ θεοὶ κανονικὰ δηλώνονται ἀπλῶς μὲ ἓνα ὄνομα. Εἶναι ἀσυνήθιστο αὐτὸ ποὺ κάνει ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, ὁ ὁποῖος (Ἄργον. 2.2–3) μιλάει γιὰ μιὰ Νύμφη ποὺ κοιμήθηκε μὲ τὸν Ποσειδῶνα Γενέθλιο («τῆς γέννας»), ἀντιδιαστέλλοντάς τον μὲ τὸν ἀπλὸ Ποσειδῶνα. Στὴ λατρεία ὅμως τὰ θεωνύμια συνοδεύονται τυπικὰ ἀπὸ ἓνα ἐπίθετο, μὲ τὸ ὁποῖο σχηματίζεται τὸ λεγόμενο «διπλὸ λατρευτικὸ

πρώτων [μεταξὺ τῶν Πρώτων Θεῶν] εἶναι ἐξίσου αἰνιγματική, πιθανῶς ὅμως δὲν ἔχει κάποια σχέση (Jost, *Arcadie*, σ. 475). Ἡ θεὰ τριακονθήμερος μιᾶς μεταγενέστερης ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο (*IG IV² 1.532*) εἶναι μιὰ ἀπομονωμένη καὶ μυστηριώδης μορφή.

³⁷ Πaus. 1.1.4, 5.14.8· Ἡσύχ. α 682· Φιλόστρ. Ἀπολλ. 6.3.5· Tert. *Ad nat.* 2.9· *Adv. Marc.* 1.9.2· τὸν Παῦλο διόρθωσε ὁ Ἰερώνυμος, *Ad. Tit.* 1. 12 (*Commentarii in epistulas Pauli Apostoli ad Titum et ad Philemonem*, ed. F. Bucchi, CCSL LXXVII C, Τέρνχαουτ 2002, σ. 30, στίχοι 666–668): «inscriptio autem arae non ita erat, ut Paulus asseruit, ignoto deo, sed ita, diis Asiae et Europae et Africae, diis ignotis et peregrinis». Ὅμως ὁ Bickerman, *Studies*, τόμ. 2, σ. 615–617, ὑποστηρίζει ὅτι ἓνας ἐθνικὸς δεισθεὸς ἔστησε ἓναν ἰδιωτικὸ βωμὸ ἀφιερωμένο στὸν ἰουδαϊκὸ θεό. Τὸ θέμα τὸ ἐξετάζει, ὅπως εἶναι πολὺ γνωστό, ὁ E. Norden, *Agnostos Theos*, Λειψία 1913. Ἀβέβαιο εἶναι ποιά ἀκριβῶς ἐπιγραφή ἔφεραν οἱ ἀνώνυμοι βωμοὶ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἔστησε στὴν Ἀθήνα ὁ Ἐπιμενίδης (Διογ. Λαέρτ. 1.110)· ἴσως νὰ μὴν εἶχαν καμία, νὰ μποροῦσαν δηλαδὴ νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ ὁποιοδήποτε θεό.

ὄνομα».³⁸ αὐτὸ καθιστᾷ τὸν θεὸ «κλιτό», ὅπως ἔχει ἀποκληθεῖ («*dieu decliné*»). Ἡ ἐξειδίκευση τὴν ὁποία προσθέτει ἓνα ἐπίθετο εἶναι τόσο σημαντικὴ, ὥστε, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, τὸ ὄνομα ἐνὸς θεοῦ, ἂν χρησιμοποιηθεῖ μόνο του, δὲν ἀποκαλύπτει ἀπολύτως τίποτα γιὰ τὴ λειτουργία ποῦ ἐπιτελεῖ ἓνας θεὸς σὲ συγκεκριμένο πλαίσιο, μὲ μοναδικὴ ἐξάιρεση τὸν Ἀσκληπιό, ὁ ὁποῖος συνδέεται πάντοτε μὲ τὴν ἴαση.³⁹ (Τριπλὰ καὶ τετραπλὰ ὀνόματα, δηλαδὴ θεωνύμιο καὶ δύο ἢ ἀκόμη καὶ τρία ἐπίθετα, ἀπαντοῦν σπάνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο.⁴⁰ ἀργότερα συνηθίζονται περισσότερο, ὅταν τὸ ὄριο ἀνάμε-

³⁸ Γιὰ μιὰ προσβάσιμη βᾶση δεδομένων λατρευτικῶν ἐπιθέτων, ποῦ ἀκόμη δὲν εἶναι πλήρης, βλ. <<https://www.sites.univ-rennes2.fr/lahm/crescam/>>.

³⁹ Polinskaya, *Local History*, σ. 105· «*Dieu decliné*»: J. P. Albert κ.ζ., «*Conclusions*», στὸ *Dieux des autres*, σ. 239–251, στή σ. 247. Τὸ «ἐπίθετο» ἐνίοτε δὲν ἔχει μορφή ἐπιθετικοῦ προσδιορισμοῦ, καὶ σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἡ συντακτικὴ σχέση μεταξὺ τῶν δύο ὄρων εἶναι ἓνα ἀδιερεύνητο πρόβλημα. Τὸ ὅτι δύο ὀνόματα μποροῦν νὰ συμπαραθεθοῦν δίνοντας ἀποτελέσματα ὅπως Ἀφροδίτη Πειθῶ ἢ Ζεὺς Τροφώνιος εἶναι γεγονός, παρότι εἶναι γλωσσικῶς παράδοξο. Ὅμως τί ἄλλες συμπαραθέσεις εἶναι δυνατές; Στὴν ἐπιγραφή IG V.2.288 (5ος αἰ. π.Χ., Μαντίνεια) ἀπαντᾷ τὸ Ζεὺς Κεραυνός, μὲ τὸν Δία νὰ ταυτίζεται προφανῶς μὲ τὴν ἐκδήλωσή του, ὅπως στὸ λατινικὸ *Iovi fulmini fulguri*, ILS 3052–3053 (ἀλλὰ ὁ M. L. West, *Indo-European Poetry and Myth*, Ὁξφόρδη 2007, σ. 243–244, ἐκλαμβάνει τὸ Κεραυνός ὡς παλαιὸ θεωνύμιο· μιὰ νέα ἀρχαϊκὴ ἐπιγραφή τοῦ 500 π.Χ. περίπου ὄντως καταλογογραφεῖ μιὰ προσφορὰ στὸν ἀπὸ Κεραυνό· βλ. J. Clackson & J. M. Carbon, *Kernos* 29, 2016, σ. 131, ποῦ παραθέτουν ἐπίσης τὸ SEG XL 1457). Γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα Κόρακα στὴν Κυρῆνη, βλ. σ. 59 σημ. 104 στὸ παρὸν βιβλίο. Ἡ P. Perlman, *Arethusa* 22 (1989), σ. 127–130, ἐρμηνεύει τὴν προσωνυμία Καταγωγίς ποῦ ἔφερε ἢ Ἄρτεμις στὴν Κυρῆνη ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ καταγωγίς ὡς δηλωτικοῦ ἐνὸς τύπου χιτώνα (Σαπφῶ ἀπ. 22 Voigt). Ὅμως ἡ ἀναλογία τὴν ὁποία ἐπικαλεῖται, ἢ Ἄρτεμις Κιθώνη, εἶναι ἀτελής, καθὼς τὸ Κιθώνη εἶναι ἐπιθετικὸς σχηματισμός. Ὁ Πausanias 4.23.10 καὶ 6.21.4 ἀποδίδει τὴν ἴδρυση τῶν ἱερῶν τοῦ Ἡρακλέους Μαντίκλου καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ Δημαιοῦτος σὲ κάποιον Μάντικλο καὶ κάποιον Δημαιοῦτο ἀντίστοιχα, πράγμα γλωσσικῶς ἰδιόρρυθμο: γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι καὶ τὰ δύο εἶναι κανονικά, ἂν καὶ ἀνερμήνευτα, ἐπίθετα, βλ. Jessen, *RE* (1901), λ. Demainetos· Kruse & Ehrenberg, *RE* (1901), λ. Mantikklos 1 καὶ 2.

⁴⁰ Ἐχω ἐπισημάνει τὸ Ἀπόλλων Διδυμαῖος Μιλήσιος (SEG XXXVI 694B, graffito, νῆσος Μπερεζάν, ὕστερος 6ος αἰ.); τὸ Ζεὺς Μειλίχιος Πάμφυλος στὰ Μέγαρα (*JHS* 18, 1898, σ. 332, 5ος αἰ.: μιὰ ἰδιαίτερη περίπτωση, καθὼς ἐδῶ τὸ Πάμφυλος ἀντικαθιστᾷ τὴ γενικὴ ποῦ ἀπαντᾷ κανονικὰ σὲ λατρεῖες τοῦ Διὸς Μειλιχίου· Ἐνοδιὰ Στρογιῶ Παττῶρα (SEG LIV 561, Λάρισα, 5ος αἰ.· βλ. *BÉ* 2013, ἀρ. 238)· Νίκη Ἀθάνα Πολιάς (Σοφ. Φιλ. 134)· Ἡρα Ἀργεῖα Ἐλεία Βασιλεία (IG XII.4.274 [LSCG 151 B] 5, Κῶς, 4ος αἰ.). Ἀθηναῖα Ἐργάνη Πολιάς καὶ Ζεὺς

σα στὰ λατρευτικὰ ἐπίθετα *stricto sensu* καὶ στὰ ἐπίθετα τιμητικοῦ / πανηγυρικοῦ περισσώτερο τύπου γίνεται δυσδιάκριτο.) Ὡς ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὰ χιλιάδες ποὺ ἀφοροῦν τῇ χρήσῃ τοῦ ἐπιθέτου εἶναι μιὰ ἀνάθεση ἀπὸ ἓναν σημαντικὸ Ἑλληνα ποὺ ζοῦσε στὴν Αἴγυπτο τὸν 3ο αἰῶνα π.Χ., τὸν Ἀπολλώνιο τὸν διοικητὴν (ἐπικεφαλῆς τῆς πολιτικῆς διοίκησης), στὸν Ἀπόλλωνα Ὑλάτη (ἀπὸ τὴν πόλη Ὑλαι), τὴν Ἀρτέμιδα Φωσφόρο («Φωτοδότρα»), τὴν Ἀρτέμιδα Ἐνόδιο («τῆς Ὀδοῦ»), τὴν Λητώ Εὐτεκνο («μὲ τὰ Ὅμορφα Παιδιά»), τὸν Ἡρακλῆ Καλλίνικο («τῆς Λαμπρῆς Νίκης»): ἐκφράζει σαφῶς τὸ αἶσθημα τοῦ Ἀπολλωνίου ὅτι σὲ κάθε θεὸ πρέπει νὰ ἀποδίδεται ἓνα ἐπίθετο. Οἱ ἥρωες, ἀπεναντίας, κανονικὰ δὲν ἐμφανίζονται μὲ ἐπίθετα· οἱ δύο ποὺ ἐξαιροῦνται καὶ στοὺς ὁποίους ἀποδίδονται πολλὰ ἐπίθετα, ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὁ Ἀσκληπιός, ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ὡς πρὸς τὴ λειτουργία τους ἔγιναν ἰσοδύναμοι μὲ τοὺς θεούς.

Ἡ ἔννοια τοῦ λατρευτικοῦ ἐπιθέτου ἦταν ἤδη οἰκεία στοὺς ἀρχαίους χρόνους,⁴¹ εἶναι δύσκολο ὅμως νὰ τὴν ὀρίσουμε, καθὼς εἶναι ἀδύνατον νὰ θέσουμε σαφεῖς διαχωριστικὲς γραμμὲς ἀνάμεσα στὸ τί εἶναι καὶ τί δὲν εἶναι ἓνα λατρευτικὸ ἐπίθετο. Εἶναι φυσιολογικὸ καὶ ὀρθὸ νὰ διακρίνουμε μεταξὺ ποιητικῶν ἢ τιμητικῶν ἐπιθέτων καὶ γνήσιων λατρευτικῶν ἐπιθέτων, σίγουρα ὅμως ὑπῆρχε ἀλληλεπικάλυψη καὶ ἀνάμειξη τῶν δύο κατηγοριῶν. Τὸ λατρευτικὸ ἐπίθετο θὰ τὸ ὀρίζαμε καλύτερα ὡς αὐτὸ ποὺ χρησιμοποιεῖται σὲ προσευχὲς καὶ ἐπικλήσεις στὸν θεὸ σὲ πεζὸ λόγῳ, σὲ ἀναθέσεις, καὶ σὲ ἔμμεσες ἀναφορὲς στὸν θεό, καὶ ποὺ συνήθως ἀκολουθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ. Δὲν εἶναι

⁴¹ Ἐπιτέλειος Φίλιος (*IG II* 4318 καὶ 4627, Ἀθήνα, 4ος αἰ.): Ποσειδῶν Κραναῖος Πυλαῖος (*SEG XXXV* 590, Θεσσαλία, *στοιχηθόν*, συνεπῶς ὄχι νεότερο, πιθανότατα, ἀπὸ τὸν πρῶμο 3ο αἰ.). Δημήτηρ Κρισαῖα Ἐπίδαμος (*IG VII* 3213, Κορώνεια; 3ος αἰ.; [*LGM*]: Schachter, *Cults of Boiotia*, 1, σ. 155); Ἐρυθρῆς Πύλιος Ἄρματεὺς (*IErythrai* 201 d 31, πρῶμος 3ος αἰ.). Ζεὺς Ἀριστάιος Ἴκμιος (Καλλ. ἀπ. 75.33–34) παραμένει ἀβέβαιο ἂν ἡ Δημήτηρ Ἐρινὺς Τιλφοσσαῖα (Schachter, *Cults of Boiotia*, 1, σ. 164), ἐμφανίζοταν ποτὲ καὶ μὲ τὰ τρία ὀνόματα συγχρόνως. Ὁ διορθωτὴς προσθέτει: «*IG II* 5012 Ἀρτέμιδος Ὀρθωσίας *Ηγεμόνης*, ποὺ εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἀπηχεῖ τὴν ἐπιγραφὴν *IG XII.5.894* ἀπὸ τὴν Τῆνο, τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., [*Ἀρ*]τέμιδος *Ἀγεμονείας Ὀρθωσίας*».

⁴¹ Βλ. π.χ. Παυσ. 7.21.7, ὅπου διακρίνεται ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ἐπίθετο. Ἐδῶ συμπληρώνω, ἐπαναλαμβάνοντάς το μόνον ἐν μέρει, τὸ ἄρθρο μου «The Problem of the Greek Cult Epithet», *OpAth* 28 (2003), σ. 173–183. Ἀφιέρωση τοῦ Ἀπολλωνίου: *OGIS* 53 = Bernard, *Portes du désert*, σ. 47.

δυνατόν νὰ τὸ ὀρίσει κανεὶς ὡς «ἓνα ἐπίθετο ποὺ χρησιμοποιεῖται σὲ λατρευτικὸ πλαίσιο», καθὼς οἱ ὕμνοι ποὺ ἀπαγγέλλονταν στὴ λατρεία συχνὰ περιεῖχαν κοσμητικὰ καὶ τιμητικὰ ἐπίθετα δανεισμένα ἀπὸ τὴν ποιητικὴ παράδοση· τὸ «σὲ πεζὸ λόγῳ» προστίθεται στὸν πῶ πάνω ὀρισμὸ γιὰ νὰ ἀποκλειστοῦν τέτοιες περιπτώσεις.⁴² Ἡ φράση «συνήθως ἀκολουθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ» προστίθεται γιὰ νὰ ἀποκλειστοῦν τίτλοι ποὺ ἐκφράζουν σεβασμὸ ὅπως *ἄναξ, πότνια, δέσποινα* καὶ *κύριος* (ποὺ ὅλα δηλώνουν σὲ ἄδρες γραμμῆς τὸν «κύριο/ἄρχοντα») / τὴν «κυρία/δέσποινα»):⁴³ πρόκειται γιὰ ἐπίθετα ποὺ εἶναι κοινὰ στὶς προσευχὲς ἀλλὰ δὲν ἀπαντοῦν, γιὰ παράδειγμα, σὲ ἡμερολόγια θυσιῶν· δὲν ἐξατομικεύουν τὸν θεὸ μὲ τὸν τρόπο ποὺ θεωρεῖται ἐδῶ ἀπαραίτητο χαρακτηριστικὸ τοῦ λατρευτικοῦ ἐπιθέτου. Κάπως διαφορετικὰ εἶναι διάφορα ἐπίθετα ἐπευφημίας ὅπως τὰ *μέγας, ἐπήκοος, ἐπιφανής* καὶ *σωτήρ*, ποὺ τιμοῦν τὴ δύναμη ἑνὸς θεοῦ μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ συντρέξει τὸν πιστὸ ἢ, πολὺ συχνὰ, ποὺ ἐκφράζουν εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ ἤδη ἔχει δεχτεῖ ὁ πιστός. Ὅμως ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ ἐπιθέτων ἐπευφημίας καὶ γνήσιων λατρευτικῶν ἐπιθέτων καὶ πάλι δὲν εἶναι ξεκάθαρη· γιὰ παράδειγμα, τὸ *σωτήρ* χρησιμοποιεῖται συχνὰ καὶ μὲ τὶς δύο λειτουργίες.

Ὡς γενικὴ ἀρχή, τὰ ἐπίθετα ποὺ ἐκφράζουν «σεβασμὸ» δὲν ἀπαντοῦν σὲ ἀναθέσεις (ἀπαντοῦν ὅμως σὲ προσευχὲς), καὶ τὰ ἐπίθετα ἐπευφημίας δὲν ἀπαντοῦν καθόλου, πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ἡ ἀπουσία αὐτῆ συνδέεται μὲ μιὰ πτυχή ποὺ ἀφορᾷ τὴν πραγματικὴ χρῆση τῶν λατρευτικῶν ἐπιθέτων, τὰ ὅποια στὴν κλασικὴ περίοδο δὲν ἀποσκοποῦσαν πρωτίστως στὴν ἐξύμνηση. Ἡ ἀφήγηση τοῦ Ἀρριανοῦ γιὰ τὶς ἐξερευνήσεις τοῦ Ἀλέξανδρου στὴν περιοχὴ τῆς Νύσας (πόλη ποὺ ἡ ἴδρυσή της ἀποδιδόταν στὸν Διόνυσο) στὴν Ἰνδία περιλαμβάνει μιὰ ἀξιοπρόσεκτη σκηνή (5.2.6): οἱ στρατιῶτες τοῦ Ἀλέξανδρου ἐπισκέπτονται τὸ Ὄρος Μηρὸς (ὀνομασία ποὺ παραπέμπει στὸν μῦθο τῆς γέννησης τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸν μηρὸ τοῦ Δία) καὶ αἰσθάνονται χαρὰ ποὺ ξαναβλέπουν κισσὸ ὕστερα ἀπὸ πολὺ καιρὸ,

⁴² Βλ. Z. Stewart, *JRS* 50 (1960), σ. 40: «Τὰ ποιητικὰ ἐπίθετα φρόντιζαν σχολαστικά, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, νὰ τὰ ἀποφεύγουν στὶς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς σὲ πεζὸ λόγῳ». Οἱ διακρίσεις αὐτὲς θολώνουν στὴν Ἰσπερὴ Ἀρχαίότητα.

⁴³ Τὰ ἐπίθετα ποὺ ἐκφράζουν σεβασμὸ καὶ ἐπευφημία ἐξετάζονται στὸ Κεφάλαιο 5 παρακάτω.

μὲ τὸν ὁποῖο σπεύδουν νὰ πλέξουν στεφάνια· πλέκοντάς τα ἔψαλλαν ὕμνους στὸν Διόνυσο ἀναφωνώντας καὶ τὶς ἐπωνυμίες τοῦ θεοῦ [καὶ τὰς ἐπωνυμίας τοῦ θεοῦ ἀνακαλοῦντας]. Ὁ Ὀβίδιος (*Met.* 4.11–17) παραθέτει κι αὐτὸς μιὰ σκηνὴ ὅπου οἱ γυναῖκες τῆς Θήβας καλοῦν τὸν Διόνυσο μὲ δεκατέσσερα διαφορετικὰ ὀνόματα, «κι ὅλα τ' ἄλλα ὀνόματα πού 'χεις, Λίβηρ,⁴⁴ ἀνὰ τὰ ἑλληνικὰ ἔθνη»· στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία* (9.524) ὑπάρχει ἐπίσης ἓνας ἐπιδέξια γραμμένος «Ὑμνος στὸν Διόνυσο» ὁ ὁποῖος διατρέχει ὅλο τὸ ἀλφάβητο· κάθε στίχος, ἐξάμετρος, περιλαμβάνει τέσσερα ἐπίθετα πού ἀρχίζουν μὲ τὸ ἴδιο γράμμα. Τὰ παραδείγματα ὁμως αὐτὰ εἶναι ἐξαίρεσεις, δὲν ἀποτυπώνουν τὸν κανόνα: τὸ πρῶμο ἑλληνικὸ λατρευτικὸ ἐπίθετο δὲν ἦταν τυπικὰ μιὰ ψηφίδα σὲ τέτοια ψηφιδωτὰ αἴνων. Ἡ χρῆση αὐτὴ ἦταν πιθανῶς χαρακτηριστικὴ τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου:⁴⁵ ὅπως καὶ νὰ 'χει, τὰ κατάλοιπα τῆς πρῶμης λατρευτικῆς ποίησης δὲν περιλαμβάνουν τίποτε συγκρίσιμο μὲ τὶς ἀκολουθίες ἐπιθέτων πού βρίσκουμε στοὺς ὕστερους Ὀρφικοὺς Ὑμνοὺς ἢ στοὺς αἰγυπτιακοὺς καὶ βαβυλωνιακοὺς τιμητικοὺς καταλόγους τῶν ὀνομάτων τοῦ Ἄμμωνος καὶ τοῦ Μαρντούκ.⁴⁶ Ὅπου βρίσκουμε συσσωρευση ἐπιθέτων, πρόκειται γιὰ ποιητικὰ καὶ ὄχι γιὰ λατρευτικὰ ἐπίθετα,⁴⁷ καὶ δὲν εἶναι ποτέ

⁴⁴ *Λίβηρ* (Liber): παλαιὰ λατινικὴ θεότητα πού ἀργότερα ταυτίστηκε μὲ τὸν Βάκχο, ἐδῶ προσωυμία. (Σ.τ.ε.)

⁴⁵ Τὰ ἐπιθέτα του τὰ ἐξετάζει ὁ Διόδ. Σικ. 4.5.1–2, ὡς ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος.

⁴⁶ Hornung, *The One and the Many*, σ. 90: «Στὴν Αἴγυπτο ἡ λατρευτικὴ ὀνομασία τῆς θεότητας ἦταν ἡ ἀρχικὴ μορφή ὑμνητικοῦ ἐγκωμίου πρὸς αὐτήν»· πρβλ. Assmann, *Search for God*, σ. 84. Ἀντιπαράβαλε ἐπίσης τὴν ἰσλαμικὴ πρακτικὴ (Ντίκρ) τῆς ἀπαγγελίας τῶν ὀνομάτων τοῦ θεοῦ. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν πρῶμη χρῆση, τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀριστείδης ὀλοκληρώνει τὸν Ὑμνο στὸν Δία μὲ ἓνα τμήμα πού περιλαμβάνει ἐπίθετα (XLIII 30) δὲν ἔχει κάποια σημασία. Στὸ ἀπόσπασμα τῶν Ὀρφικῶν Ὑμνων πού ἀπαντᾷ στὸν πάπυρο τοῦ Δερβενίου (στήλ. XXII 12) παρατίθενται σὲ ἀσυνδέτο σχῆμα τὰ ὀνόματα, κι ὄχι τὰ ἐπίθετα, διαφορετικῶν θεαινῶν. Ἐνας χρησμός πού ἀπευθύνεται στοὺς κατοίκους τῶν Τράλλων πιθανῶς ὕστερα ἀπὸ ἓναν σεισμὸ τὸς καλοῦσε νὰ ἀπευθύνονται στὸν Ποσειδῶνα χρησιμοποιώντας πέντε ἐπίθετα (*SGO* 02/02/01, 200–250 μ.Χ.): ἐδῶ, ὅπως καὶ στοὺς Ὀρφικοὺς Ὑμνοὺς, φαίνεται πὼς ἔχουμε μιὰ νέα ἐφαρμογὴ τοῦ ἐπιθέτου.

⁴⁷ Βλ. π.χ. Ὁμ. Ὑμν. 2.492· 18.12· 19.1–2· 23.1–2· 27.1–3. Ὁ Καλλίμαχος ἐνίοτε ἐφαρμόζει μιὰ κάπως διαφορετικὴ πρακτικὴ, ὅπως στὸν Ὑμνο 3.225–236· βλ. καὶ τὴν ἀνάθεση *IG* XII.1.914 (Ρόδος, «3ος αἰ. π.Χ.»), πού παρατίθεται στὴ σ. 254 σημ. 95 στὸ παρὸν βιβλίο. Διαφορετικὲς εἶναι οἱ συσσωρεύσεις ἐπιθέτων στὴν Ἀλεξάνδρα τοῦ Λυκόφρονος (πού ἐξετάζεται ἀριστοτεχνικὰ, μὲ σημαντικὸ

μακροσκελής. Είναι αλήθεια ότι, όταν ένας θεός είχε πολλά επίθετα, αυτό ήταν ένδειξη του κύρους του θεού ή της θεάς, μια απόδειξη ότι αυτός ή αυτή λατρευόταν σε μια μεγάλη περιοχή, υπό πολλές μορφές. Ένας ποιητής ή ένας ρήτορας ήταν δυνατόν να εκφράσει τις αμβιβολίες του για το ποιο από τα πολλά όνόματα ενός θεού άρμοζε να χρησιμοποιηθεί σε μια δεδομένη περίπτωση. Ο Καλλίμαχος παρουσιάζει την Αρτέμιδα, βρέφος ακόμα, να έχει πρόωρη επίγνωση του κύρους της πολυωνυμίας όταν την περιγράφει να κάθεται στα γόνατα του πατέρα της και να του ζητάει να της δώσει πιά πολλά όνόματα από τον αδερφό της τον Απόλλωνα.⁴⁸ Αυτό όμως δεν συνεπάγεται ότι η Άρτεμις φανταζόταν έναν λατρευτικό ύμνο που θα την ύμνουσε με όλα της τα επίθετα. Στις πρώιμες αναθηματικές επιγραφές ο κανόνας είναι να έχει ο θεός ένα επίθετο, ή και κανένα.

Το λατρευτικό επίθετο δεν ήταν, ως εκ τούτου, πρωτίστως τιμητικό. Ήταν ένας τρόπος απεύθυνσης ή αναφοράς στον θεό, όχι μια μορφή αίλου. Ούτε προσδιόριζε κανονικά έναν ιδιαίτερο εικονογραφικό τύπο. Η διάκριση θολώνει (και ίσως αυτό ίσχυε ως έναν βαθμό για τους αρχαίους)⁴⁹ διότι ένα λατρευτικό άγαλμα μπορούσε να έχει ένα επίθετο το οποίο τυπικά ήταν αδύνατον να διακριθεί από ό,τι όριζουμε εδώ ως λατρευτικό επίθετο (βλ. π.χ. το Άθηνᾶ Πρόμαχος, «που μάχεται στην πρώτη γραμμή»). Όμως στην Ελλάδα (άντίθετα με

ύλικό ευρύτερης σημασίας, από τον Hornblower, «Cult Epithets in the *Alexandria*): πολλά από αυτά είναι γνήσια λατρευτικά επίθετα, αλλά χρησιμοποιούνται με έναν ξεχωριστό, κρυπτογραφικό τρόπο.

⁴⁸ Ύμνος 3.6–7· για το επίθετο *πολυώνυμος*, L. Bricault, στο C. Berger κ.ά. (έπιμ.), *Hommages à Jean Leclant*, Κάιρο 1994, τόμ. 3, σ. 69–70· Hornblower, «Cult Epithets in the *Alexandria*», σ. 100 σημ. 42· Chaniotis, «Megatheism», σ. 132 σημ. 84. Ρήτορας: Μένανδρος Ρήτωρ 2.445.28–446.9 Russel–Wilson· βλ. ἤδη Καλλ. Ύμνος 2.69–71. Για τη χρήση τῶν ἐπιθέτων στὴ ρητορική, βλ. Pernot, «Lieu du nom», σ. 34–37.

⁴⁹ Βλ. *OpAth* 28 (2003), σ. 174 σημ. 7· ο Πausανίας δεν διακρίνει αυστηρά τους δύο τύπους ἐπιθέτου. Δὲν εἶναι σαφὲς γιατί διαφορετικὰ ἀγάλματα τῆς ἴδιας θεότητας στὸ ἴδιο ἱερὸ (Πaus. 9.16.3: Ἄφροδίτη Οὐρανία, Πάνδημος, Ἀποστροφία· 9.2.7: Ἥρα Τελεία καὶ Νυμφευομένη) ὀνομάζονταν διαφορετικὰ (λόγω μῆπως διαφορετικῶν τελετουργικῶν λειτουργικῶν; λόγω διαφορετικῆς εἰκονογραφίας;). Στὸ ἄγαλμα τοῦ Κεχηνότος («Χάσκοντος») Ἀπόλλωνος ποὺ εἶδε ὁ Πολέμων (ἀπ. 71 Μ. στὸ Κλήμ. Ἀλεξ. *Προτρ.* 2.38.4) δόθηκε μᾶλλον ἕνα παρωνύμιο με βάση τὴν ἀπεικόνιση τοῦ θεοῦ. Για τὰ ρωμαϊκὰ «εἰκονογραφικὰ ἐπίθετα», βλ. Carter, *De deorum romanorum cognominibus quaestiones*, 9.

ὅ,τι φαίνεται πὼς ἴσχυε σὲ κάποιες κουλτοῦρες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς) τὰ λατρευτικὰ ἐπιθέτα κανονικὰ δὲν ἀναφέρονται σὲ ἀγάλματα, οὔτε ἦταν τὰ ἀγάλματα εἰκαστικὲς ἐνσαρκώσεις λατρευτικῶν ἐπιθέτων: τὸ *Ἰππία*, («τῶν Ἀλόγων»), ἦταν λατρευτικὸ ἐπίθετο τῆς Ἀθηνᾶς χωρὶς εἰκονοπλαστικὸ ἀντίστοιχο, τὸ *Πρόμαχος* ἕνας τύπος ἀγάλματος χωρὶς ἀντίστοιχη λατρεία. (Ὄρισμένοι ὅμως συνδυασμοὶ θεοῦ καὶ ἐπιθέτου, ὅπως *Ζεὺς Μειλίχιος*, «Κατευναστικός (;)»), εἶχαν διακριτὲς ἀπεικονίσεις· ἔτσι, ὅταν ὁ Ἀρτεμίδωρος στὰ *Ὀνειροκριτικά* του μιλάει γιὰ τὸ τί σημαίνει νὰ ὄνειρεύεται κανεὶς θεοὺς μὲ συγκεκριμένα ἐπιθέτα, ἄλλοτε ἔχει κατὰ νοῦ συγκεκριμένες εἰκόνες κι ἄλλοτε ὄχι.⁵⁰)

Μολονότι ἐκ πρώτης ὄψεως τὰ ἑλληνικὰ λατρευτικὰ ἐπιθέτα ἐμπίπτουν σὲ πολυάριθμες διακριτὲς τάξεις,⁵¹ οἱ κύριες λειτουργίες τους εἶναι δυνατὸν νὰ περιοριστοῦν σὲ δύο. Ἡ μία εἶναι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν θεὸ πού λατρεύεται σὲ ἕναν τόπο καὶ στὸν ἴδιο θεὸ πού λατρεύεται σὲ ἕναν ἄλλο. Αὐτὸ γινόταν συχνὰ μὲ τὴν ἀπλὴ προσθήκη ἑνὸς τοπωνυμίου ἢ μιᾶς ἄλλης τοπικῆς περιγραφῆς μὲ τὴ μορφὴ

⁵⁰ 2.34–40. Ἡ Ἄρτεμις («Ἀγροτέρα καὶ Ἐλαφηβόλος εἶναι πάντοτε καταλληλότερη γιὰ δραστηριότητες ἀπ' ὅ,τι αὐτὴ πού ἔχει πλαστεῖ μὲ ἄλλο τρόπο») [*Αἰεὶ δὲ ἢ μὲν Ἀγροτέρα καὶ Ἐλαφηβόλος πρὸς πράξεις ἐπιτηδειότερα τῆς κατὰ ἄλλον τρόπον δεδημιουργημένης*], ἐνῶ («γιὰ ἐκείνους πού ἔχουν ἐπιλέξει μιὰ πιδ ἄξιοπρεπῆ ζωῆ, εἶναι καλύτερη αὐτὴ πού ἔχει πιδ συνεσταλμένη στάση, ὅπως ἡ Ἐφεσία καὶ ἡ Περγαία κι ἐκείνη πού οἱ Λύκιοι τὴν ἀποκαλοῦν Ἐλεῦθουσα») [*Τοῖς δὲ σεμνότερον ἐπαρηρημένοις βίον ἢ κατεσταλμένη τῷ σχήματι ἀμείνων: οἷον ἡ Ἐφεσία, καὶ ἡ Περγαία, καὶ ἡ λεγομένη παρὰ Λυκίοις Ἐλεῦθουσα*] (σ. 159.19–24 Pack). Ἐδῶ ἔχουμε σαφὴ ἀναφορὰ σὲ εἰκονογραφικοὺς τύπους, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ μιὰ ἐξέταση διαφορετικῶν μορφῶν τοῦ Ἑρμῆ (σ. 170.26–171.4). Ὅμως ὁ Ἀπόλλων Δελφίνιος, ὁ ὁποῖος («κανονικὰ σημαίνει ταξίδια καὶ μετακινήσεις») [*ἀποδημίας καὶ κινήσεις εἴωθε σημαίνειν*], πρέπει νὰ ἔχει ἀναγνωριστεῖ μὲ κάποιον ἄλλο τρόπο (σ. 160.11–12), ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει κάποιος γνωστὸς εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ Δελφίνιου. Ἐπίσης, δὲν εἶναι σαφὲς ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη πὼς διέκρινε κανεὶς τὴν Πάνδημο Ἀφροδίτη ἀπὸ τὴν Πελαγία Ἀφροδίτη (σ. 171.13–172.5), ἢ πὼς ἀναγνώριζε τὴν Ἑκάτη Χθονία (σ. 158.6· βλ. σ. 175.19). Διαφορετικὴ εἶναι ἡ χρῆση ἑνὸς ἐπιθέτου γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ μιὰ ἐρμηνεία: ἐφόσον καλεῖται *Λοχεία*, ἡ Ἄρτεμις εἶναι καλὴ γιὰ τὶς ἐπίτοκες (σ. 159.15–16). Ἐδῶ δὲν ὑπονοεῖται ὅτι ὑπάρχει εἰκαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ ἐπιθέτου.

⁵¹ Βλ. π.χ. τὶς ὀκτὼ τάξεις πού διακρίνει ὁ Gladigow, «Gottesnamen», σ. 1231–1232. Στὸ *OpAth* 28 (2003), σ. 178 σημ. 43, ἀναρωτήθηκα ἂν σχηματίστηκαν ποτὲ ἐπιθέτα ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα μιᾶς ὁμάδας λατρευτῶν, ἀλλὰ ἕνα τέτοιο παράδειγμα φαίνεται πὼς ἀποτελεῖ τὸ *Ποσειδῶν Ναυκλᾶριος* τοῦ *ID* 2483: θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀποκλειστεῖ.

ἐπιθέτου (Ἀπόλλων Ἀμνκλαῖος· Ἄρτεμις Ἐπιπυργιδία, «πού βρίσκεται στὸν Πύργο»· Ζεὺς Ἄλσειος, «τοῦ Ἄλσους»), πολλὰ ὅμως ἄλλα ἐπίθετα ἐπιτυγχάνουν τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μὲ πιὸ ἔμμεσο τρόπο. Ἡ Ἥρα ταυτιζόταν ὡς *Αἰγοφάγος* (πού τρώει αἰγες, κατσίκες) σὲ ἓνα ἱερὸ στῆ Σπάρτη (Παυσ. 3.15.9) ὅχι γιὰ νὰ δηλωθεῖ μιὰ γενικὴ ἀλήθεια γιὰ τὴ θεά, ἀλλὰ ἐπειδὴ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς λατρείας στοῦ συγκεκριμένου ἱεροῦ ἦταν ἡ θυσία αἰγῶν. Ὁ Ἀπόλλων ἦταν *Σπόδιος*, «Σταχτής», ἐκεῖ ὅπου ὁ βωμὸς του ἦταν διαμορφωμένος ἀπὸ τὶς στάχτες τῶν θυσιαστικῶν σφαγίων (Παυσ. 9.11.7)· ἡ Ἄρτεμις ἦταν *Φιλομειραξ*, «Αὐτὴ πού ἀγαπᾷ τὰ ἀγόρια», ἐκεῖ ὅπου τὸ ἱερό της γειτνιάζε μὲ ἓνα γυμνάσιο (Παυσ. 6.23.8). Ἐπίσης, ἡ ἀπεικόνιση ἑνὸς θεοῦ μπορεῖ, λόγῳ τῆς μοναδικότητάς του (Ἄρτεμις *Λυγοδέσμα*, «Δεμένη μὲ κλαδιά λυγαριᾶς»), νὰ δώσει τὸ ὄνομά του στοῦ ἱεροῦ ὅπου βρίσκεται (Παυσ. 3.16.11).⁵² Τέτοια ἐπίθετα λειτουργοῦσαν κατὰ μιὰ ἔννοια ὡς ἀπλὲς διευθύνσεις· ἦταν, μεταξὺ ἄλλων, μιὰ πρακτικὴ ἀναγκαιότητα, καθὼς χρειάζονταν γιὰ νὰ διακρίνεται μιὰ λατρευτικὴ τοποθεσία ἀπὸ μιὰ ἄλλη. Ἔτσι, οἱ τρεῖς Ποσειδῶνες πού ἐμφανίζονται στοὺς λογαριασμοὺς τῶν Θησαυροφυλάκων τῶν Ἄλλων θεῶν στὴν Ἀθήνα⁵³ διακρίνονται προσεκτικὰ στὸν Ποσειδῶνα *ἐπὶ Σουνίοι* («στὸ Σούνιο»), στὸν Ποσειδῶνα *Καλαυρεάτην* («τῆς Καλαυρείας») καὶ στὸν Ποσειδῶνα *Ἴππιον* («τῶν Ἄλόγων»).

Λατρευτικὰ ἐπίθετα πού προφανῶς ἔχουν πολὺ διαφορετικὴ προέλευση καὶ ἐκφράζουν διαφορετικὲς σχέσεις μὲ τὸν θεὸ ἐπιτελοῦν ἐξίσου καλὰ αὐτὴ τὴ λειτουργία: εἴτε ἀναφέρονται στὴν ἀρχὴ πού θέσπισε τὴ λατρεία (*Πυθόχρηστος*, «Αὐτὸς πού ὀρίστηκε ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα»), στὴ χρηματοδότησή της (*Δημοτελής*, «πού χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸν δῆμο, τὸν λαόν»), στὴν κύρια γιορτὴ πού τελεῖται στοῦ ἱεροῦ (*Δημήτηρ Θεσμοφόρος*, πού ἀναφέρεται στὴ γιορτὴ τῶν Θεσμοφορίων), σὲ τελετουργίες πού τελοῦνται στὴ γιορτὴ αὐτὴ (Ἀπόλλων *Καρνειοδρόμος*,

⁵² Βλ. *OpAth* 28 (2003), σ. 174 σημ. 7· μιὰ τέτοια περίπτωση θυμίζει τὸ *Ἀπόλλων Πετασίτης* (ἀπὸ τὸ πέτασος, τύπος καπέλου: *ICam.* 132).

⁵³ *IG* I³ 369 καὶ 383· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ μὲ ἄλλους θεοὺς στοὺς καταλόγους αὐτοῦ πού περιλάμβαναν πολλαπλὲς λατρεῖες, καθὼς καὶ στὸν κατάλογο πώλησης ἱερατικῶν ἀξιομάτων [βλ. παρακάτω σημ. 63] στὶς Ἐρυθρές (*IErythrai* 201· Parker, *On Greek Religion*, σ. 100–102).

«Δρομέας στὴν ἑορτὴ τῶν Καρνείων»)⁵⁴ ἢ σὲ ἐκλεκτὲς τροφές ποὺ καταναλώνονται σ' αὐτὴν (Δημήτηρ *Μεγάλατος*, «τῶν Μεγάλων Ἄρτων»), εἶτε εἶναι σκοτεινὴ ἢ σημασία τους (Ἀθηνᾶ *Ἑλλωτίς*) —καὶ ὑπάρχουν πολλὲς ἄλλες δυνατότητες—, πρωταρχικὴ τους λειτουργία εἶναι ἡ διαφοροποίηση, μιὰ ἀλήθεια ποὺ τὴ συσκοτίζει ἢ περίπλοκη διαίρεση σὲ διαφορετικὲς κατηγορίες. Τὴν ἐπιλογή ὀνόματος τὴν ἐπηρέαζον βέβαια καὶ ἄλλοι παράγοντες: γιὰ παράδειγμα, ἡ προσω- νυμία ἀρχηγέτης γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα μνημόνευε τὸν ρόλο ποὺ εἶχε παί- ξει στὴν πρώιμη ἱστορία μιᾶς ἀποικιακῆς ἐγκατάστασης. Τὰ ἐπίθετα εἶναι δυνατὸν νὰ μεταφέρουν, ἢ καὶ νὰ μὴ μεταφέρουν, στὸν λατρευτὴ κάτι ποὺ σχετίζεται μὲ τὶς δυνάμεις ἢ τὸν χαρακτήρα τοῦ θεοῦ· κά- ποιοι συγγραφεῖς τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος δημιουργοῦν ἐνίοτε ἓνα τεχνητὸ συμπίλημα τέτοιων ἐπιθέτων γιὰ νὰ σχηματίσουν ἓνα σύνθετο πορτρέτο μιᾶς θεότητας.⁵⁵ Ὅμως ἓνα ἐπίθετο δὲν χρειάζεται νὰ λείει κάτι σημαντικὸ γιὰ τὸν θεὸ προκειμένου νὰ σηματοδοτήσει κάποιον συγκεκριμένο τόπο λατρείας. Καλὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ πρακτικοῦ ρόλου εἶναι ὁ κατάλογος, σὲ ἓνα ρωμαϊκὸ νομικὸ κείμενο, ἐννέα θεῶν ποὺ μὲ βᾶση τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο θὰ μπορούσαν νὰ ὀνο- μαστοῦν κληρονόμοι: ὁ καθένας παίρνει ἓνα τοπικὸ ἐπίθετο, καθὼς ὁ δυνητικὸς δικαιοῦχος δὲν ἦταν γενικότερα ὁ θεός, κάτι ἀδύνατον, ἀλλὰ ἓνα ιδιαίτερο ἱερό.⁵⁶ Αὐτὴ τὴ λειτουργία τοῦ ἐπιθέτου μπορούμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε γραφειοκρατικὴ ἢ διοικητικὴ.

Ἡ δευτέρη εὐρεία λειτουργία τοῦ ἐπιθέτου εἶναι ἡ ἐστίαση, ἡ ἀνάδειξη μιᾶς ἀπὸ τὶς πολλὲς ὀψεις ἢ ιδιότητες ἐνὸς πολυδιάστατου θεοῦ: Ποσειδῶν *Ἴππιος*, Ζεὺς *Ὀρκιος*, Ἑρμῆς *Ἀγώνιος*. Τὸ ἐπίθετο

⁵⁴ Ἀναφέρεται στὴ σταφυλοδρομία ποὺ ἦταν μέρος τῆς γιορτῆς. (Σ.τ.ε.)

⁵⁵ Βλ. D. A. Russell, *Dio Chrysostom, Orations VII, XII, XXXVI*, Καίμπριτζ 1992, σ. 206· βλ., π.χ., Πλούτ. *Ἀντών.* 24.4–5 γιὰ τὶς διαφορετικὲς ὀψεις τοῦ Διονύ- σου/Ἀντωνίου, ὅπου τὰ Χαριδότης καὶ Μελίχιος ἀντιδιαστέλλονται πρὸς τὰ Ὠμηστῆς καὶ Ἀγριώνιος· γιὰ ἐπίθετα τοῦ Ἀπόλλωνος, βλ. Πλούτ. *Ε. Δεلف.* 2, 385B.

⁵⁶ *FIRA II*, σ. 285, «Tituli ex corpore Ulpiani XXII.6, Iovem Tarpeium, Apollinem Didymaeum Mileti, Martem in Gallia, Minervam Pliensem, Herculem Gaditanum, Dianam Ephesiam, Matrem Deorum Sipylenen, Nemesim quae Smyrnae colitur, et Caelestem Salinensem Carthaginini». Ἡ ὑπάρχουν τὰ λεγόμενα ἑορταστικὰ νο- μίσματα ποὺ φέρουν ὄνομα καὶ ἐπίθετο (Ἀθηνᾶ *Ἰλιάς*, Ἄρτεμις *Περγαία*: Thone- mann, *Maeander Valley*, σ. 117–119).

συσχετιζόταν με μιὰ ιδιαίτερη ἀνάγκη τοῦ λατρευτῆ (π.χ., *Ἰατρός*), με μιὰ ιδιαίτερη στάση τὴν ὁποία ὁ λατρευτὴς εὐχόταν νὰ υἰοθετήσῃ (π.χ. *Σωτήρ*) ἢ νὰ μὴν υἰοθετήσῃ ὁ θεὸς (*Μαιμάκτης*, «Γεμάτος ὀργῆ»), ἢ με μιὰ ιδιαίτερη περίσταση κατὰ τὴν ὁποία γινόταν ἐπικληση τοῦ θεοῦ (ὅπως ὁ Ζεὺς στὴν Ἀττικὴ, πού γινόταν Ζεὺς *Ἡραῖος* μία φορά τὸν χρόνο σὲ μιὰ ιδιαίτερη γιορτὴ στὴν ὁποία γιόρταζαν τὸν γάμο του με τὴν *Ἥρα*⁵⁷). Ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, γιὰ παράδειγμα, ἀναφέρεται στὶς προσφορὲς πού ἔκαναν τὶς κατάλληλες στιγμὲς οἱ Ἀργοναῦτες στὸν Ἀπόλλωνα *Ἐμβάσιον καὶ Ἐκβάσιον* («τῆς Ἐπιβίβασης στὸ Πλοῖο», «τῆς Ἀποβίβασης ἀπὸ τὸ Πλοῖο»). Στὴ Στύμφαλο τῆς Ἀρκαδίας ὁ μυθικὸς ἰδρυτὴς Τήμενος φερόταν νὰ εἶχε διαιρέσει τὰ στάδια τῆς ζωῆς τῆς *Ἥρας* —καὶ πιθανῶς τὰ στάδια μέσω τῶν ὁποίων ἢ *Ἥρα* μπορούσε νὰ καθοδηγήσῃ τὶς θνητὲς— σὲ τρία, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τιμοῦνταν σὲ ιδιαίτερο ἱερό: *Ἥρα παῖς*, *Ἥρα τελεία* (ῶριμη ἢ ὀλοκληρωμένη), *Ἥρα χήρα*. αὐτὴ τὴν ἐντυπωσιακὴ κατανομὴ τὴν πληροφορήθηκε δυστυχῶς ὁ Παυσανίας μόνον ἀπὸ τὰ λεγόμενα τῶν ντόπιων, καθὼς τίποτε σχετικὸ δὲν σωζόταν στὶς μέρες του.⁵⁸ Ὅρισμένα ἐπίθετα ἐμπεριεῖχαν στὴ σημασία τους μιὰ λειτουργικὴ ἐξειδίκευση (*Ἰατρός*, *Ἴππιος*)· ὑποθέτουμε ὅτι καὶ ἄλλα ἐξειδίκευαν τὸν θεὸ με τρόπο παραδοσιακὰ εὐληπτο (παράδειγμα εἶναι ὁ Ἀπόλλων *Δελφίνιος*, πού οἱ δραστηριότητές του λίγη σχέση ἔχουν με τὰ δελφίνια στὰ ὁποῖα παραπέμπει τὸ ἐπίθετο).⁵⁹ Ἡ ἐστίαση αὐτὴ ἐπιτυγχανόταν μερικὲς φορές με τὴ συμπαράθεση ἑνὸς κανονικοῦ θεωνομίου με μιὰ θεοποιημένη ἀφαίρεση: Ἀθηνᾶ *Νίκη*, Ἀφροδίτη *Πειθώ*.⁶⁰ Μιὰ λειτουργία μπορούσε νὰ εἶναι πολὺ συγκεκριμένη, ὅπως δηλώνει τὸ Ζεὺς *Καταιβάτης* («Αὐτὸς πού κατεβαίνει» — δηλ. ὁ κεραυνὸς) ἢ τὸ Ἀπόλλων *Πορνόπιος* («τῶν Ἀκρίδων»), ἢ μπορούσε νὰ εἶναι πολὺ

⁵⁷ Parker, *Polytheism and Society*, σ. 42 σημ. 20.

⁵⁸ Ἀπολλών. *Ῥόδ. Ἀργον.* 1.359 (πρβλ. 421, προσφορὲς ἐπιβίβασης), 966, 1186· Παυσ. 8.22.2· πρβλ. V. Pirenne-Delforge & G. Pironti, «La féminité des déesses à l'épreuve des épicleses: le cas d'Héra», στὸ L. Bodiou & V. Mehl, *La religion des femmes en Grèce ancienne*, Pén 2009, σ. 95–109.

⁵⁹ Βλ., ὡστόσο, γιὰ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ τὶς ἀμφιβολίες τῆς Polinskaya, *Local History*, σ. 222–223.

⁶⁰ Τὸ *Νυκτι Ἀρτέμιδι* στὸ *SEG LVI 601* (Καλλιπολι τῆς Αἰτωλίας, 4ος/3ος αἰ. π.Χ.) μοιάζει περιεργὸ παράδειγμα (τόσο ὡς πρὸς τὸν συνδυασμὸ ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ σειρά τῶν ὀρων)· ὁ ἐκδότης ἴσως ἔχει δίκαιο νὰ τὶς θεωρεῖ ξεχωριστὲς θεότητες.

γενική, ώστε να τῆ διαθέτουν οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους θεοὺς: ἔτσι, ἐπιθέτα ὅπως *Πολιεύς* («τῆς Πόλεως»), *Σωτήρ*, *Ἡγεμὼν* καὶ (τελικὰ) *Οὐράνιος*⁶¹ ἔγιναν ἐντέλει κοινὰ στοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους θεοὺς.⁶² Μιὰ διαφορετικὴ μορφή κοινῆς χρήσης ἐπιθέτου ἦταν ἐκείνη τῆς περίπτωσης ἑνὸς ζεύγους θεῶν ποὺ συχνὰ λατρεύονταν ἀπὸ κοινοῦ σὲ ἕναν συγκεκριμένο τόπο καὶ μοιράζονταν τὸ ἴδιο ἐπίθετο (ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ὁ Ζεὺς *Φήμιος* καὶ ἡ Ἀθηνᾶ *Φημία*, «τῶν [προφορικῶν] Χρησμῶν»), στὶς Ἐρυθρές τῆς Ἰωνίας⁶³).

⁶¹ Βλ. Παράρτημα Α, σ. 301.

⁶² Γιὰ τὸ *Πολιεύς* (καὶ σχετικούς ὄρους), βλ. U. Brackertz, «Zum Problem der Schutzgottheiten griechischer Städte» (Διδ. Διατρ., Βερολίνο 1976), πίνακας 3· καὶ Chiaï, «Medien religiöser Kommunikation», σ. 74 σημ. 49· τὸ *Σωτήρ* ἐξετάζεται στὴν ὑπὸ ἐτοιμασία μελέτη τοῦ T. S. F. Jim. Ὅσο γιὰ τὸ *Ἡγεμὼν*, ὁ Ἀπόλλων εἶναι *Ἡγεμὼν* στὴ Φῶσιν τὸν 5ο αἰώνα (SEG L 1383· ἐκτὸς ἂν ἔχει δικαίω ὁ N. Ehrhardt, ZPE 56, 1984, σ. 156–157, ὅτι ἡ ἀργυρῆ φιάλη ἢ ὁποία φέρεται τὴν ἐπιγραφὴ εἶναι πλαστή), καὶ *Ἀγήτωρ* στὴ Λακωνία (IG V.I.977, 3ος αἰ. π.Χ.): ὁ Ἀριστοφάνης φαίνεται νὰ γνωρίζει τὸ *Ἡγεμόνιος* ὡς τίτλο τοῦ Ἐρμῆ (*Πλοῦτ.* 1159· πρβλ. μεταγενέστερο IG II² 1496.84–85· SEG XXIII 547.53, καὶ τὸ Ἄνουβις Ἡγεμὼν τοῦ *Syll.*³ 1129 [ID 1253], ὅπου ὁ Ἄνουβις ἴσως ἐξομοιώνεται μὲ τὸν Ἐρμῆ)· ὁ Ξενοφῶν συμβουλεύεται τὸν Ἡρακλεῖ Ἡγεμόνα (*Κύρ. Ἀνάβ.* 6.2.15· πρβλ. 4.8.25) καὶ παρουσιάζει τὸ Ζεὺς Ἡγεμὼν ὡς σύνθημα (*Κύρ. Παιδ.* 3.3.58 καὶ 7.1.10· πρβλ. *Κύρ. Ἀνάβ.* 4.8.25), ἐνῶ οἱ ἐκστρατεῖες τῶν Σπαρτιατῶν ξεκινοῦν μὲ θυσιά στὸν Δία *Ἀγήτορα* (Ξεν. *Λακ. Πολ.* 13.2)· τὸν 3ο αἰώνα ἐμφανίζονται ἡ Ἄρτεμις *Ἡγεμόνη* (ἴσως Καλλ. Ὕμνος 3.227, καί, βεβαίως, ἀρκετὰ συχνὰ σὲ μεταγενέστερους χρόνους· βλ. τὴ σύνοψη στὸ SEG LVIII 745) καὶ ἡ Ἀφροδίτη *Ἡγεμόνη* (τοῦ δήμου): IG II² 2798· *IRhamnious* 32.33, 35.8–9· τὸν 2ο αἰώνα, ὁ Διόνυσος *Καθηγεμὼν* (Ohlmutz, *Kulte in Pergamon*, σ. 90–122). Ἡ σημασία τοῦ ἐπιθέτου φαίνεται νὰ μετεξελίσσεται ἀπὸ τὸν κατὰ κυριολεξία (ἀγέτη) στὸν (προστάτη)· ἐντέλει, τὸ *προκαθηγεμὼν* (τῆς πόλεως) γίνεται ἕνας γενικὸς τίτλος ποὺ σημαίνει ἀκύριος προστάτης θεὸς) μιᾶς πόλης (L. Robert, *Études Anatoliennes*, Παρίσι 1937, σ. 27· π.χ., Ἀπόλλων: *LSAM* 53.6–7, Μίλητος· *ASAtene* 22–23, 1944–1945, σ. 165, ἀρ. 145, Κάλυμνος). Ἡ πρόσφατα μαρτυρούμενη «θεὰ Ἀγεμόνα» τοῦ SEG XLI 332.18 (Λυκόσουρα) εἶναι πιθανῶς ἡ Ἄρτεμις *Ἡγεμόνη* (Παυσ. 8.37.1)· ἡ προτίμηση αὐτοῦ τοῦ τίτλου πιθανῶς ὑπαγορευτῆκε ἐξαιτίας τῆς γειννίας τῆς θεᾶς στὴ Λυκόσουρα μὲ τὴ Δέσποινα [Σ.τ.ε.: ὁ Παυσανίας λέει ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Δέσποινας βρισκόταν κοντὰ στὴ Λυκόσουρα, καὶ ὅτι γιὰ νὰ μπεῖ κανεὶς στὸν περίβολό του περνοῦσε ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης] (ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἴδιο ψήφισμα, SEG XLI 332.7). Ὁ ἴδιος τίτλος ἐμφανίζεται στὸ SEG XLI 352 (Μεσσήνη), καὶ ἔχει συσχετιστεῖ μὲ τὴ Μεσσήνη γιὰτὶ ὁ πατέρας της, ὁ Τρίοπας, προφανῶς μοιραζόταν τὸ μνημεῖο (βλ., π.χ., Π. Θέμελης, *Πρακτικὰ* 1989, σ. 110–112).

⁶³ *IErythrai* 201 c 47–48: στὸν ἴδιο κατάλογο ἱερατικῶν ἀξιωματῶν ἀναφέρεται

Ἡ διάκριση μεταξὺ τῶν δύο λειτουργιῶν τοῦ ἐπιθέτου — νὰ προσδιορίζει τοποθεσίες καὶ νὰ ἐστιάζει σὲ ιδιότητες τοῦ θεοῦ—⁶⁴ συχνὰ θολώνει. Ἐνα ἐπίθετο ἐστίασης μπορεῖ ὄντως νὰ χρησιμοποιηθεῖ χωρὶς νὰ παραπέμπει καθόλου σὲ μιὰ τοποθεσία. Σὲ ἓνα περίφημο χωρίο τοῦ Ἡρόδοτου, ὁ Κροῖσος μέμφεται τὸν Δία καλώνοντας τον μὲ τὶς τρεῖς ὄψεις του ὑπὸ τὶς ὁποῖες ὁ θεός, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ βασιλιάς, τὸν ἀπογοήτευσε: ὡς Ζεὺς Καθάρισος, (τοῦ Καθαρμοῦ), ὡς Ζεὺς Ἐπίστιος, (τῆς Ἐστίας), καὶ ὡς Ζεὺς Ἐταιρήϊος, (τῆς συντροφικότητος) (1.44).⁶⁵ Ὁ Αἰνεΐας ὁ Τακτικὸς κάνει λόγο γιὰ συνθήματα ποὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται σὲ διαφορετικὲς περιστάσεις: γιὰ τὸ κυνήγι θὰ εἶναι Ἄρτεμις Ἄγροτέρα, (Κυνηγός)· γιὰ τὴν παραπλάνηση, Ἐρμῆς Δόλιος (24.15). Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη, ἐπικλήσεις σὲ μορφές ὅπως ὁ Ἐρμῆς Ἄγοραῖος, (τῆς Ἄγορᾶς), ἢ ὁ Ἀπόλλων Ἀποτρόπαιος, (ἀπὸ Ἀποτρέπει (τὸ Κακό)), ἦταν συνηθισμένες στὸν

ὁ Ζεὺς Ἀποτρόπαιος καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Ἀποτροπαία b 8–9, ὁ Ἀπόλλων Κανκασεὺς καὶ ἡ Ἄρτεμις Κανκασία c 40–41. Γιὰ τὰ κοινὰ ἐπίθετα, βλ. Gladigow, «Gottesnamen», σ. 1229· P. Brulé, *Kernos II* (1998), σ. 30–31. Ὅπως ἐκεῖνα ποὺ ἦταν κοινὰ σὲ πολλοὺς θεοὺς (βλ. προηγούμενη σημ.), ὀρισμένα ὑποδείκνυαν ὅτι κάποιος θεοί, λίγοι στὸν ἀριθμὸ, εἶχαν μιὰ εἰδικότερη κοινὴ λειτουργία, ἂν καὶ μὲ διαφορετικούς τρόπους (τὸ Ἰππιος ἦταν κοινὸ γιὰ τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ· τὸ Λύσιος, κοινὸ γιὰ τὸν Διόνυσο καὶ τὴν Ἀρτέμιδα, *IG IV²* 1.162, 275). Ὅρισμένα συνδέονταν μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς ἱεροῦ (π.χ., ἂν βρισκόταν σὲ ψηλὸ σημεῖο, Ἀκραῖος· σὲ ἄλσος, Ἄλσειος) τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι κοινὰ γιὰ πολλὰ λατρεῖες, χωρὶς νὰ συνδέουν τοὺς ἐκάστοτε θεοὺς. Γιὰ τὸ Κορία, ποὺ φέρεται νὰ εἶναι ἀρκαδικὸ ἐπίθετο τόσο τῆς Ἀρτέμιδος ὅσο καὶ τῆς Ἀθηνᾶς (Jost, *Arcadie*, σ. 389–390), δὲν μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ τίποτα βέβαιο.

⁶⁴ Στὸς Λουσοὺς [τῆς Ἀρκαδίας] ἔχουμε χρῆση καὶ τῶν δύο λειτουργιῶν: ἡ ἴδια θεότητα εἶναι γνωστὴ, μὲ τοπικὸ προσδορισμὸ, ὡς Λουσιᾶτις καί, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς λειτουργίας της, ὡς Ἡμέρα («Καλόβολη») — ἢ ἀπλῶς ὡς Ἄρτεμις (*IG V.2*.397–403). Σύμφωνα μὲ τὸν Πausanία (8.23.6–7), στὶς Καφυές, ἓνα ἀτυχεῖς γεγονός ἐστάθηκε αἰτία ἡ Ἀρτέμιδα νὰ ἀλλάξει ἐπίθετο, ποὺ ἀπὸ τοπωνυμικὸ, *Κονδυλαῖτις*, ἔγινε *ὀμιλοῦν* ἐπίθετο, *Ἀπαγχομένη*, (πνιγμένη). Ἡ Jost, *Arcadie*, σ. 400–402, συσχετίζει τὸ ἐπίθετο αὐτὸ μὲ τὰ μικρὰ ὀμοιώματα θεῶν ποὺ κρεμοῦσαν στὰ δέντρα, ἐξήγηση ποὺ δὲν ἐρμηνεύει πλήρως τὴν ἐπιλογή τοῦ ῥήματος· ἐνῶ ἡ H. King (στὸ A. Cameron & A. Kuhrt, *Images of Women in Antiquity*, Λονδίνο 1983, σ. 113–120) τὸ συσχετίζει μὲ τὴν αἴσθηση τοῦ πνιγμοῦ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι βίωναν οἱ παρθένοι ποὺ ὑπέφεραν ἀπὸ σχετικὰ μὲ τὴν ἐμμηναρχή τους προβλήματα, ἐξήγηση ποὺ θὰ γινόταν εὐκολότερα ἀποδεκτὴ ἂν μαρτυροῦνταν ἐπίθετα θεῶν ποὺ νὰ ἀντανακλοῦν μὲ ἀντίστοιχο τρόπο ἀνθρώπινα δεινὰ.

⁶⁵ Βλ. Ἀπολλών. Ῥόδ. *Ἄργον*. 2.1123–1133, ἐπικλήση τοῦ Διὸς Ἐποπίου, *Ξεινίου* καὶ *Ἰκεσίου*.